

Еней та життя інших

Юрій Косач

Повість

Присвята Ірені Л.

I

Мені притаманна деяка злосливість, недоречна для цілої моєї постаті, що могла б робити враження перевтілення доброти, але ця злосливість — це відсвіт моєї безбарвної натури. Я хотів бачити ефект зустрічі Галочки з Іриним — нехай подарують мені цю витівку — але це розвага, це розвага піти іноді наперекір долі. І може, може це — мій невеличкий, мій нікчемний тріумф Калібана.

Я вчора пробачився перед Галочкою спішним відходом. Але це було й на руку — вона ждала Фреда. Я так хотів уже привітати її з одержанням американської візи — це ж зовсім був мій сон з в'язничної камери — сонцем обдана пристань, пришвартований пакебот, поруччя східців, по яких сновигають морці в білому, мускулісті, осончені пареньки з кирпатими носами, небо аметистової синяви з червоनावим відтінем, а шквар прохолоджують віяла пальм — в цьому видиві не було нічого окресленого, нічого названого, я гадаю це була тільки далека ремінісценція скравків колись баченого, це не важливо, але Галочку чітко я бачив поруч джентлмена в білому, сливе фільмового, сливе журнального красеня. Вона сміялась, слухаючи розповіді про це келійне маріння, я хотів підкреслити ним мою цілковиту зрезиг'нованість з яких небудь інших ролей, крім Енеевих, "батьківськість" моєї любови до неї, об'єктивну приязнь — бажання "якнайскравішого щастя".

Вона гладила собаку й ми проходили по стежці, між шипшиною, її дім над Ізаром полонила шипшина. "Dornroschen" — можна було б назвати Галочку, це було б мило, сентиментально, з далекої бідермаєрівської німецької старовини казок, золотокосих ундін, замків на шпильях. Шипшина цвіла й відцвіла — кармазинові платки лежали на ріні, й ми топтали їх, вони причіплялись до лап собаки, й вона їх смішно струшувала. А втім це був запущений садок, як і всі тут, на Мавлькірхенштрассе, де, почавши від мосту, вдаряє суцільна зеленява, де губляться руїни, нашвидку поправлені павільйони, що стали мешкальними, й чудом зацілілі дімки, вілли в непевних стилях перелому діб. Бур'ян, лопухи, кропива буяли на купах румовищ, хлопчаки підбивали ногами, мов футбол, пусті консервні бляшанки, й лиш де-не-де з зеленяви, замлоєні серпневим шкваром, визирали з люльками дерев'яні обличчя господарів з далекими нетутешніми очима. Баварці — мопси з голими колінами, з ображено-здивованими, надутими губами, проходили повз садиби, зідхали: скрізь осьде, в Богенгавзені була мерзота пустків'я. Час закляк на румовищах, на заржавлених частинах танків, що між

ними весело гороїжився молочай, час, як ледар, ледве шелєвів над тремтом низької листви, густим пахом лип.

Я приходив сюди від деякого часу частіше, сливе щодругий вечір. Моя приявність нікого не бентежила, я зрівнювався в правах із господарем-мопсом з його рохканням "Gru? Gott", з сєтером Пінокїо, що в нього очі були барви свіжовимитих пивних пляшок. Я сходив з трамваю, що тоскно дзвонив, здіймаючись під гору, залишав ліворуч сад із боннами, вояками й дїтворюю — цей сад завжди нагадував Галочці Київ — Липки — ішов праворуч, А просто — плив Ізар. Він не міняв кольору — стояли літні дні, без того невгавного бігу хмарин, що так докучали, так застили мені сонце на півночі. День, сліпучий кришталевий пугар, глядївся в Ізар. А Ізар, минаючи неспішно мости, повагом бився об камінь берегів — звикнувши до тієї сірої, кам'яної нудьги-неволі, й безпересталі, але й без надхнення линув поміж двома стїнами зеленяви (їв, осокорів) в серпневу склистість далечині, здригаючись іноді білими пругами піни й аж видзвонюючи своїм дивним кольором, своїм кольором, свіжим, як далека первісність гір, незайманих праїсторичних дїб, як прохолодъ соняшної жаги. Кольором чудесного стопу скла й металю.

Я доходив до хвїртки, зовсім схованої в кущах, вона рипіла. Якби перед домом стояв автомобіль, я міг би знати, що Фред уже , й подумав би — йти, чи повернутись. Бо я уникав зустрічей втрюх, втім зовсім непотрібно, бо ані вони мені, ані я не перешкождали. Але автомобіля не було, й я, тим радісніший, входив у подвір'я, у невеликий квадрат моріжку, затінений липами, що звисали з сусідніх дворів кучерявою масою листви. На моріжку звичайно лежали, граючи в карти, співмешканці дому — Катя й два пареньки, один з чорними бурцями, глибоко осадженими, теж чорними зікорками, другий лисавий, певніший себе, типу спекулянтів з під Бісмаркового пам'ятника.

Вони відводили мене насмішкуватими поглядами, треба згодитись, що, на їхню думку, моя поява й моя роля, осьде, особливо в приявності Фреда була недоречною, поготів комічною. Сєтер Пінокїо вибігав мені назустріч і ставав на задні лапи, передніми він спирався об мене й пробував лизнути мене в ніс і щоки, від чого я запопадливо ухилявся. І з ним разом, не влічаючи товариства чїїхсь безвласницьких курей, що не сахались від мене, а навпаки, люб'язно кудкудахкали, не влічаючи голомозого Івасика, мешканця офіцин, істоти, мабуть, чоловічої статі, але постійно зодягненої в дівочу сукню, тобто сорочинку, обстриженої під машинку, тому, що "волосся погано росло, казала мама", — я увіходив у помешкання Галочки.

Я марив, я уявляв себе в краплі з Ізару, взятій під мікроскоп, я передбачував зеленоокі привиди наяд, тихо шелєвіючі волоконця, що стали несподівано гігантчними водоростями, я бачив чертоги, грані хрустальних, салатноколірних стїн, а між ними свічіння променів, що ламаються, доторкнувшись поверхні. Добре. Я підходив ближче — з вікна біла хвиля липового паху, море зелені, рудість променів тремтіла на завісах, нехай і мереживо, нехай і волоконця блїдозелені здовж стїн, нехай наяда. Мені хотїлось читати вірші Гайне. Галочка стояла плечима до вікна, її обдавала руда злива, й

проти цієї непроханої навали пушок на її руках і на шиї, біле коріння волосся, взятого жгутами д'горі, шаріючись, мінився й мигтів. А втім це все (крім голубіючого вгорі зеленоблідого, кришталевого чертога — втім і це була тільки моя власна вигадка, наскрізь нереальна), — і мигтіючий пушок, і браслет на перегині руки, й дещо випнуті губи, що начеб завжди на щось дмухали, — були мені знайомі, давно знайомі, як хвиля молодости, що знечев'я захлистує плавця своєю шаленою синявою. "Добре, що ви прийшли, я вам заграю Гіндемита, Енею."...

II

Приявности Галоччиної матері Ганни Олексіївни тоді так не відчувалось, хоч вона виходила дрібними крочками з другої кімнати й сідала окрай вікна, упершись у мене своїми чорними очима, блискучими, як голівки шпильок, вся подібна на велику чорну, оксамитну мишу, з білим мереживом на шиї й з льорнетом на довгому ланцюжку, її час спинився на якомусь 1913 році, і високоносність петербурзького пансіону й надземність Зимового палацу не знищили ці тверді роки, ці довгі роки, що в них розтанув димок пароплава в бірюзовому ранку в рейді Костантинополя й знітився жар београдського Калімігдану й бузкова перспектива Єлисейських Піль. Вона починала здебільша по-російськи спогадами про весну в маєтку? на Чернігівщині, а коли Галочка серед контрапунктуючої, дисонансуючої фрази Гіндемита кричала їй: "Pourquoi parles tu russe", — Ганна Олексіївна розсіяно кидала: "Не всьо лі равно, Галочка" і спроквола, немов вростаючи ще міцним сопраном у мелодію наталкополтавської мелодрами, переходила на розледарюючу, хвилястосонну мову Терпелишиного стилю — о quel style, о quel style!... кричала знов Галочка, її брови розбігались і збігались — вона завжди буде мучити свою матір, ця неслухняна дівчинка.

Але я непорушне слухав, мов Будда, я сидів, заклкши, бо кінець-кінцем, це все було теж знайоме, як і цяцьки, — етапи мандрування по здібленій Європі, ці слоникн з вулиці Ріволі, це намисто з Загребу, ці мушлі з Венеції, — "ця дівчина мене зажене в могилу" — "але чому, Ганно Олексіївно" — встрявав я глухо, непричетно, зовсім не бажаючи бути суддею — я це говорив із чемности, бо втім мої думки бігали за Галоччиними пальцями, за клявішами, що зойкали, тьохкали, квилили, замирили, і разом із Галочкою розумів, що нас кидає хвиля, безжалісний бурун, у зеленотьяну прірву й ще, ще, ще клекоче темний, аж чорний чорторий, щоб вирватись, виплеснутись іскрокаскадним квітником.

Чорна миша з мереживом викочується, мов на коліщатах, з кімнати й за хвилину знов укочується з тихесеньким дзвенінням порцелянових старовинних чашечок і з прозоромалиновим варенням на тарілочках. Я зберігаю межі пристойности — я не кричу з захоплення, бо я страшенно люблю малинове варення. "Перегорніть ноти!" Я підходжу, я схиляюсь над Галоччиним плечем — воно в пунсовому рукаві, я бачу Галоччине обличчя зосереджене зукоса, з клаптем русявого кучеря біля вуха, з яминкою на щоці, колос вій, що кидає тінь, рівний віддих грудей. "Це важко, це дуже важко..." Вона хотіла б заплакати вмить. Кожна жінка, наближуючись до мистецтва, відчуває свій дилетантизм, якого не сила перебороти. Їй прикро — я міряю довгим

кроком кімнату, запалюю цигарку, дивлюсь на дим, що полинув до вікна, на двір, над Ізар, повз завісу. Мені шкода її — втім тільки жінки. Але вона за мить уже їсть варення. Малина такого ж кольору, як і її уста.

— Ми сьогодні одержали листа з Америки, від Міші — заявляє Ганна Олексіївна. Міша — це професор Гарвардського університету, Галоччин дядько, що вславився многотомними працями з історії Візантії. Галочка сміється — мені теж хотілось — Візантія й Нью-Йорк, — але це звичайне дитвацтво, бо чому американські студенти не можуть бути візантинологами?

— Фред не має зеленого поняття про історію, говорить Галочка, він знає історію тільки з фільмів, наприклад, Генріха VIII, Катерину...

— Взагалі цей твій Фред, завважає чорна оксамитна миша; нехай от Вадим Васильович (це — я) посвідчить, інтересується лі чем-нібудь цей твій Фред, крім футболу й боксерських матчів? ...

Я виступаю з лицарською міною:

— Vous me permettez, comtesse, mais vous exagerez — je trouve que Mr Fred est un gentleman tres instruit... він багато читає, він добрий фахівець ...

— Mais je ne parle pas de cela, — перебиває мене Ганна Олексіївна, я не говорю, про спеціальність і фах але про загальну освіту й круг зацікавлення. Et ses manieres!... Effroyables!...

— Він є милий малий ведмідь з ногами на столі, говорить Галочка, сміється й дивиться на мене.

Я, звичайно, в глибині душі не поділяв би її думки, хоч цей Фред супроти мене поводився без закиду. Жування гуми, несподіваний вибух реготу, пританцьовування й поклепування себе по стегнах — це врешті дурниці, не гідні уваги. Ми пили з ним і курили, ми співали й грали в покера, й цей хлопець був мені безмежно товариський.

— Він вчора освідчився мені — —

Я б почув у її голосі ледве помітну тінь смутку.

— Що ж, це блискуча партія, холодно сказав я, здається, Фред належить до дуків Віндзору в сталевій галузі...

— Його батько директор М'ясокомбінату ...

— Але взагалі ця Америка, й Ганна Олексіївна завзятуше поколотила ложечкою; я б воліла повернутись до Канн, коли б...

— Коли б, коли б!...

Ця дівчинка була розумнішою — —

Ганна Олексіївна взагалі дуже мало знала про цю дівчинку. Вона дивилась на неї, прижмуривши очі й посміхаючись куточком уст — Ганна Олексіївна тільки так і дивилась на неї — на малу збиточницю, що виростала під чужими небами й вглитала в себе пахощі далеких мандрівок і від бивалась від дому, старого дому в тінях шляхетських, йовіальних літ.

Вона знов сіла за фортепіано. "Ви йому дали відповідь?" — наважився я. Вона взяла трель — від cis-moll. "А ви любите його?" Знов трель. "Мені здається, він вам

сподобався..." Знов трель. І потім буряно, буряно акорди за акордами. "Завтра буде відповідь" — вона підійшла до вікна. Ганна Олексіївна тихо знялась. "Завтра я прийду до вас з одним..." — тоді сказав я їй. "Хто такий?" "Таїна, таїна, таїна." "Ну, скажіть — ви!..." Ганна Олексіївна, змитаючи з стола, морщила чоло. Вона думала про м'ясний концерт — ні, ідіотизм. Америка, ні — краще старі Канни, шелест пальм, старовинні вілли, останні діаманти, дев'яностолітні генерали, голубиний тал у церкві, — ні, — краще спокій але добре, що Міша в Америці, добре упосадовлений, якби не він, що б це було — ні, жах, жахіття ... Геть з Європи, з цієї вічної, неспокійної, неслухняної Європи.

Мене могло б цікавити Галоччине ставлення до цієї проблеми одруження, але вона не чула мене чи вдавала, що не чує. Як завжди, довкруги цієї дівчини існувала безліч здогадів, але котрий з них був правдивий ... І я, не наполягаючи, згодився з Ганною Олексіївною, що Америка врешті теж непогана країна й, якби були можливості людського існування, то американцям можна було б подарувати деякі речі, бо в основному, — я буквально переказую думку Ганни Олексіївни, *ils tous sont tres gentils, et il faudrait seulement les bien comprendre, enfin l'Amerique c'est aussi un pays....* Після цього Ганна Олексіївна розтанула, так, розтанула в присмерковому тумані — вона задрімала, метикуючи, й я спостеріг, що Галочка не грала вже довгий час: вона сиділа при фортепіані й дивилась крізь вікно, поверх листви, в темніючу синяву.

III

Ми колись то, одного вечора, розглядали Галоччин родинний архів — пожовклі фотографії, обличчя й постаті кремезних бородатих генералів, повновидих добродіїв у партикулярному одінні з вусищами, вусами й вусиками, огрядних паній, убраних за модами 70-их, 90-их і 900-их років, врешті листівки з видами найрізніших міст — я розумів, звідки цей повів солоного, гострого вітру, що йшов іноді за шелестом Галоччиної сукні, я розумів — в її очах вилискували вогні далеких портів, тривожних потягів. І потім на карточці котятко, я подумав про Париж, про Люксембурзький сад з водограями, з басейном, де хлопчаки пускають човники, ці хлопчаки, що, мабуть, сьогодні вже капітани, потім затінена криниця Медіців, руїни абатства Ключі й вмливаючий у сонці майдан Конкорд зі сліпучобілим піском, що шамшить під ногами. Галоччиного батька я не міг ніяк зустріти, він ще жив кілька років після нашого знайомства з нею, але він був промітним інженером-промисловцем, що жив у поїздах-експресах, принагідно заїжджаючи до Галочки, що з Ганною Олексіївною намагалась здоганяти батька, кочувала з однієї країни в другу, завжди нашошорено, завжди готова шарпнутись далі, хоч би й у безвість. Ми перегортали листки альбомів, і я зовсім рельєфно бачив, як Галочка — котятко сидить під велетенською терасою в кафе на Авеніда дес Реставадорес у Лісбоні, як вихиляється з балькону на Віа Джанікольо в Римі, як іде в ліцей в Люзанні, і я закривав очі й марив: колись я хотів бути вітрищем-торнадо, що до болю заціловує сухі уста, я хотів колись бути місячним променем, щоб замінитись, упавши на асфальт Берліну у смарагдовий легкий пил, знятий її черевичком, я колись хотів — —

— Вадиме Васильовичу, промовила Галочка й зморщилась, — їй так важко було

звикнути називати мене ще й по батькові — може краще тоді вже Monsieur Vadym або просто, Енею вам це завжди підходило... ми приречені бути *deracines* — вирваними з ґрунту, чи не так? Уперте хотіння долі, й ми нічого не порадимо, ми скоряємось — у нас не може бути батьківщини й навіть, коли б вона була, ми будемо чужі їй...

— А ви забули про Антея? ...

— Я не забула, але вважаю цей міт перестарілим, він надто механістично символізує й пояснює обнову патріотичного чуття. Я стала українкою зовсім не тому, що побачила соняшники й вишневі садки, доторкнулась до зримого — до ясних зір, тихих вод — ви ж пам'ятаєте це? ...

— Пам'ятаю, Галочко, але про це потім ...

— Отже, не про це йдеться, не про антеїзм, так мовити б. Україна була мені, а тепер ще більше буде казкою, далекою, далекою, сповитою в голубині імлі, а крізь них продирається прозолоть. Або скажімо: Україна — шестикрил, драпіжний птах, гірський орел, що прилітає в сповнену загравами ніч і проквіляє, й кров сочиться, згустками падає з дзьоба ... Це неспокій, це вічний бурелім, що в душі, й цим неспокоєм ми тавровані. Є в цьому одержимість, є й приреченість. І трагізм нашої доби — нас, безґрунтян, нас — *deracines*, нас — гнаних, мов перекотиполе, нас — м'ятежних і метушливих. Це, звичайно, романтично, але — нежиттєво.

Я нахилився над альбомом, я не міг приховати мого схвильовання: я давно вже не чув, щоб вона говорила про ці справи.

— Кожна революційна ідея — романтична й породжує покоління романтиків, Галочко, — поки не перестане бути революційною. Тоді настає маразм або золотий вік Перікла. Наше призначення — терпіти в проміжній добі. Але навіщо ви розпочали цю розмову? Хіба ми не зареклись? ...

— Це чисто теоретично, Енею, мені йдеться про деякі визначення. Про окреслення деяких духових станів, що були досі імливими, нез'ясованими, неназваними. І потім йдеться про деякі постанови.

— Ви хочете життя, віч-на-віч? ..

— Може й так.

— А скоріше — "ідеологічного" виправдання?...

— Це ні. Ви знаєте самі, що я надто люблю сміливість, щоб ховати якийсь полохливий егоїзм за "ідеологічні виправдання" ... Я хочу — я й можу, ви це знаєте, Monsieur Енею .. І облишімо й облишімо.

Я завважив, що вона хотіла жити за скляною стіною — аджеж і я думав про кришталевий чертог, терем у зеленоводді, — але ні, тоді крізь стіну проривалась спокуса. "Галочко — я не знаю хотів я бути в ту мить спокусою, чи просто собою — як там не буде, але ви пам'ятайте наше: "тільки вірність." "Мелодраматично" — вона відняла свою руку з холодним, синім прожиллям від моєї, що надто наблизилась — "Не забувайте — її очі зайнялись зеленавим відсвітом — не забувайте моєї рафінованості, мого надто зіпсованого смаку. Я не терплю яскравих кічів, солодких мелодрам і суперромантичної лірики. Заграймо краще в чотири руки". "Тихіше — там

Ганна Олексіївна" — прошепотів я. "Ні, мама дрімає ..." Маленька хотіла погодувати мене скорпіонами. Чи не ненавиділа вона інколи мене? Свою тінь, свою совість, що плелася за нею, по-псячому покірنا, вірна. "Тільки вірність" — можна було б реготатись з моєї наївності.

Я підвівся й підійшов до вікна. Я знав цю жінку і не знав її — жінко, чи не ім'я тобі — Таїна? Хмарки надпливали, сонце заходило, обійняло їх пурпуром, хмари, мов барки, пливли в нескінченність, в байдужість, в розстай блідих небес.

IV

Я рідко заглядаю в минуле. Я, особливо тепер, коли знов наближаюсь до мистецтва, відчуваю його істоту — спрямованість у майбутнє. Проте, моє вчора й позавчора — нецікаві, вони обважнюють мене, вони заслоняють мені речі, людей і події завтрашнього. Я хотів би позбутись минулого, але я не можу — глузд історичного, це, здається, притаманність людини, менше або більше наголошена.

Але я перебираю спогади, як коштовні камінці, як чудесні камінці, що давлять грою граней, переливаються, жагтять у мене на долоні й кидають відсвіт на мої посивілі вилиці.

Я вмівав од шквару на београдському Топчідері так, як недавно в Сієррах Еспанії в ескадроні Грацієллі. Це граціозне ім'я неграціозної ватаги рубашних кондотьєрів, які дали мені змогу збагнути істоту Кальдеронових драм і мальовань Пікассо. Я був закоханий в Еспанію, як у першу, провісну любов, але я мусів одного дня вивантажитись у Дубровніку, радіючи свічадом ажурного безжурного моря й чудом далекого монастирського дзвону. І третього дня я блукав по Терації, писав свої новелі на терасі преогидного готелю "Лондон" і пив далматинське вино. Воно було чорне, як кучері сербських красунь, що з сонними посміхами проходжувались, коли спадала спекота, й за темними віями таїли жагу балканського підсоння, ваготу турецької кормиги й мстивість королеубийників. Я вештався заулками, сходяв униз до Калімігданської фортеці, в мусулманську частину, я пив чай у каварні "Русский царь" і дивувався хмародерам, що виростали знечев'я над убогими хижками й одноповерховими дімками, що нагадували мені губерніяльне місто Житомир. А раз — мене взяла знемога: люте сонце лило оранжові потоки в мою кімнату, й на стіні, що ставала залізною, розпеченою до білого, рисувались контури виснених образів. Я западав у гарячку, перед очима мигтіли круги, більші й більші, — почвари в кругах виступали наполегливіше й глузливіше, любашні, невтомні в спорзних вигадках з'яви я сахався, я закривав голову руками, але з'яви невблаганно продирали мою плоть, виступали перед мої втомлені, почервонілі очі. Може я й голодував, Я западався в шарлатну прірву, я маячив і, крім імени Грацієллі, я не кликав нікого, а Грацієлля — це ж була назва відділу кулеметників, не більше. В цьому стані я побачив уперше Галочку. Я спочатку думав — це одна з версій моїх щоденних, щовечірніх галюцинацій, я хотів відштовхнути це обличчя з налитими устами, з ятаганами брів, що врзались в це високе біле, мов хмара, чоло, я відпихав від себе включив цілість цієї з'яви в неодмінний процес моєї недуги з її ненажерливим червоно-шарлатним панівним

кольором, якого я зрештою як маляр ніколи не терпів. Але згодом я звик до Галочки, як і до Ганни Олексіївни. Так, я згадав — я ж був у них, бо мені ще в Парижі дали їхню адресу — це була моя далека родина, тільки їх не було тоді в Београді, й я залишив їм картку, за якою вони й знайшли мене.

Я попав у другий круг з'яв — це вже була цілковита реальність — машкари з Гоголівської костюмерної — свинячі рила, воли, Бесаврюки, Вії, Солопії — я попав до београдських малоросіян. Мені (особливо, коли я став здоровим) було смішно, до розпачу регітно: ці люди не лічили часу. Вони спинились в березні 1917-го, носили генеральські лямпаси й довгі інститутські сукні, вони величали себе "Ваше високопревосходительство", "Ваше сиятельство" й святкували дні відзначені в "Царському вестнику", що виходив тут, як дні народження, смерті, одруження й миропомазання членів царського дому. Я попав у прецікаве товариство іхтіозаврів і птеродактилів, які з належною поблажливістю, але й з традиційною приязню ставились до мене, скоріше до мого імени, яке носили мої предки, давні знайомі цих людей. Ми говорили про маетки на Чернігівщині й Полтавщині, так ніби вони існували й досі, а ми з'їхались лиш на зібрання повітового дворянства, ми пили горілку, закусували, грали в вінта й танцювали, й я набув би собі слави доброї душі, коли б на балі, влаштованому офіцерами ляйб-гвардії НН-ського полку я не образив генерала кн. Б...." сказавши між іншим "великий українець Микола Гоголь" ... "П-а-азвольте, маладой чела — ек, как ви сказали?" Я повторив. Генерал дивився на мене, ні, він поїдав мене очима, що поступово виходили з ямин. Я відступився, бо думав, що його вдаряє грець. Він багрянів, він наливався кров'ю як яблуко, як буряк. "Да как... да как ви смее?" — заревів він, і біля нас колом почала збиратись юрба. "Гаспада — звернувся він до голів пташачих, птеродактильних, іхтіозаврячих, кнурячих, гусячих — "Гаспада, етот маладой челавек, етот,.. етот ... пасмел заявить, что величайший русский писатель бил ... но, вы подумайте..."

"Женоненавистником, ваше превосходительство?" — услужливо прошепотів галянтний адъютант; "нет, гаспада, гаразда хуже, украинцем! Да, вы подумайте ... украинцем!..."

Кулаки піднялись, обличчя збагряніли й вкрились потом — становище стало напружене — й я попросив дозволу відкланятись. Мене супроводила гробова мовчанка. Я поховав себе. Навіть Ганна Олексіївна зустріла мене на другий день кам'яно-непривітно. Ми говорили про все крім вчорашнього інциденту. Згадавши якось про Сорочинці вона ненароком підкреслила — батьківщина Гоголь-Яновського, великого і т. д., на що я чистосердо й уперто прогудів: "великого українця."

Mais c'est ridicule, mon cher, j'ai jamais entendu que Nicolas Gogol avait ete un ukrainien... Expliquez-moi de la quelle raison vous partagez cette opinion toute a fait obscure et ignorante

— Comtesse, почав я і оглянувся: в дверях стояла Галочка й слухала, завмерши. Я викликав тінь геніяльного Миколи Васильовича, я цитував уступи з Тараса Бульби з Шенрока, Розанова й Белого, я з захопленням громив добу Миколи І, я доказував, що

Гоголь думав по-українськи, я твердив, що він глумився над імперією й Росією, я впевняв, що він ненавидів Москву і врешті — врешті — у Ганни Олексіївни заблисли перлинки сліз.

Le pauvre Gogol, quelle honte, o mon Dieu, mon Dieu.... Вона плакала ретельними сльозами вихованки Смольного інституту, але не могла прийти до слова: між нами була тінь невисокої, сутулої людини з золотушним обличчям, що викликала квазімод благословенної Аркадій, а тепер тихенько посміхаючись, слухала й мотала на вус. Я сподівався, що Ганна Олексіївна відмовить мені дому після цього ліричного виступу на гоголівські теми, але вона нічого не сказала. Навпаки, вона наприкінці, все ще з червоними очима, спитала мене, чи не супроводитиму я її й Галочку в оперу. І коли я відходив, безшелесно, мов тать, що вкрався в чуже дозвілля, в темряві коридору мене хтось схопив за руку "Дякую вам, mon cousin, за Гоголя й за..."

Вона не доказала. Над рахманною гоголівською Оксаною блиснула заграва шабель. І я був гордий.

V

Галоччине прізвище було одним із тих, що не раз і не двічі зустрічається в аналах козацького барокко. Яке схрещення шабель, іскренність шабель у герці, який гордий профіль мужа в шоломі, яка римська *virtus* у простій поставі оборонця батьківщини — Ганна Олексіївна дала мені дозвіл почитати старовинні папери, що перетривали війну й революцію й тліли на горищі, серед непотрібного мотлоху. Алеж я спостерігав, що переді мною вже хтось читав ці старі папери, *ses vieux papiers*, як говорила Галоччина мати. Їх читав хтось, підкреслюючи червоним олівцем: "селцем Великая Весь володіти з людьми посполитими, на пригон з кожного двора в слободі Душатині по человеку вислатъ з конем уставичне, брати з Шаповалівки на рок осмнадцать осмачок жита, десять осмачок ячменю, двадцят три осмачки овса,..." і я зрозумів, це хтось із родичів Галочки, мабуть, судячися за маєтності, підкреслював назви слобід, сіл і хуторів, жалуваних царем сумирним пращурам Галоччиним, що не відставали від свого меркантильного віку. Але в інших актах, наполегливо читаних, підкреслювалось свіжішим олівцем інше:... "у светлейшої порти Отоманської найяснішого короля Шведського і Хана його милости есть единая думка і ухвала аби Україна, заприязнишися з Кримською державою союзом *армогум et анімогум* не знала жадного подданства, але вільною Річчю Посполитою zostавала" ...

Я не міг дібрати, хто це писав, аркуш був знищений, обгорілий по краях, і я сидів на горищі задуманий, і крізь віконця в стрісі на мене плигали пустотливі зайці. Десь шумів цар-Дунай, а над білим городом, над білим каменем його Калімігданської фортеці, пощербленими турецькими кривими шаблями, стояло непорушне оранжове сонце, як сито з жаром негаснучих іскор. Хто міг писати ці рядки? Я перебирав родовід Галоччиних пращурів — рвучких, битних хмельничан, що лили шляхетську бундючну кров, розрубуючи в кінних атаках гусарина-пана від плеча аж до леопардоної шкіри під сідлом; фрондуючих, неспокійних духів Руїни, що тратили голову серед метушні гетьманів, але ще міцно тримали шаблю в руці; промітких колонізаторів Лівобережжя,

вичікуючих полковників-кунктаторів за доби Батурина й Полтави; отих врешті жалібних на маєтності, на жалування багатіїв-егоїстів; врешті бравих секундмайорів у семилітній війні, генералів над Чортовим мостом, вольтер'янців, розенкройцлерів, якобінів, патріотів і царських слуг —

— Це писав гетьман Пилип Орлик до мого пращура, полковника Семена в пам'ятний рік 1711, намовляючи його пристати до народної справи...

І я зрозумів, оглянувшись — Галочка стояла наді мною, жовтий дрібний пил косинами, на соняшних релях, обрізував рами для її портрету; так, з п'ятьми віків, з клетотом гордого серця в той пам'ятний рік. За нею батуринської різні, побоєвище над Ворсклом, лайка й регіт салдат московського гарнізону і ганьба й ганьба неволі...

— Ми живемо більше в минулому, ніж у сучасному, не правда ж... Якою нікчемністю видається час, коли кров'ю писані слова й сьогодні свіжі, не зважаючи на мотлох політь, навалених на них!.. Минаються люди, минаються тіні, а сонце стоїть, як і колись, і люди не в силі не лиш перебороти, але й збагнути глузду позачасовости, що плеще, як ріка, без упину гонить свої хвилі, здається, такі проминальні, а такі однакові, врешті усе ті ж самі....

І я переступив з Галочкою пороги незбагненого. За нами смілись з'яви Пікассо, витівки каварняного дозвілля, сумбур сучасности — ми вступили в прохолодь синього присмерку над Флегетоном. Ми йшли бойовищами й коридорами замків на рубежах диких Піль, ми чвалували балками й не оглядались — за нами крилами, полум'яними крилами палали пожежі. Ми припадали до джерел, пили прозору, зеленкаву воду, й опилені, обпалені, ми підводились, міцні й сильні — далі, далі, назустріч вітрам, назустріч шаблям, назустріч Дніпровому скресові.

— Яка голубінь, друже!

— Яка провесна, Галочко!...

Полковники брязкотіли шаблями, хвилювалась голота, не опереткова, не стилізована, оселедцювато-жупанна проміжної, етнографічної доби, а мужня, сонценосна, як грім літавр, як рокотання слави;

"Галочко, яке духмяне це перевтілення, який п'яний цей поцілунок минулого, яка обнова, яка чудесність!"... ми йшли знов поміж рядами запорожців у м'якому малиновому оксамиті, ми йшли повз шеріг панцерної піхоти з мідяними ринграфами на грудях і раннє сонце гляділось в їхній блиск, ринграфа погнуло в бою копитом ворожого коня хвацько брались руки за мушкет, за весло байдака, легендарна кіннота трясла вудилами, й назустріч нам ішов, промінюючи, посміхаючися, відставивши важке бурбонське підборіддя сам інфант еспанський, герой з-під Лепанта, братчик Війська Славного Низового Запорозького, мальтієць.

І тільки, коли потахали зорі й на курені, на козацькі camps volants на дюнах під Дюнкерком побігли потоки зеленого місячного ворожіння, коли гуд юрби, завмирав, нишкнув — ми повертались із мандрівки. Ця зеленава завороженість ще скалками таїлась у Галоччиних очах, в голосі-шепоті, яким говорила, мов боялась відганяти маріння, жагтіла пісня останніх загонів козацької кавалерії, що відходила в пісків'я

Надкаспія, на віях тремтіла діамантова зірка — тиха сльоза.

І ми все ще сиділи над куфром із старовинними, поруділими актами По обгорілих, витлілих краях, по в'язаннях барокового письма, по розчерках хитролобих крючків, сотенних писарчуків, дебелих полковників, бистроумних гетьманів, сочилась просинь наддунайського літа. Сонце з оранжового стало рудим, мов кров, запечена на вістрі. Павутиння снувалось срібленими ниточками від вікна до вікна. Шаруділи каштани, торкаючи черепиці на даху. Шамшів пісок по стежках, між кльомбами — це нас надаремно шукала Ганна Олексіївна. Хвіртка співала, Дунай сокотав — далі, за левадою, за турецьким валом. І я припишк, я боявся прогнати це живе мереживо сну й яву — я хотів, щоб до кінця, до безбарвного мого кінця, павуки засновували свої чудернацькі сіті на цьому горищі, щоб сновигали руді зайці по пилу й здимали його стовп — його рівні, полум'яні мечі, а вони роздирали, розпанахували б півтемінь і щоб Галочка була тут, біля мене; видиво, що зійшло з теплого, зеленого гоблену в покоях пограничного коронного замку в Барі або в Кам'янці.

VI

Тихо гойдались поплавища на хвилях. Південь пропалював склистість хвиль, хвилі набігали й гребенями, мов лебединими крилами, вирівнювали брижі плеса, за ними навздогін гнались чергові, й так до вмливаючих від спеку берегів докочувався їхній втомлений шепіт. Цар-Дунай обережно обіймав синім рукавом зелений острів проти Земуну, виходив на розстай і на зустріч з царівною Савою, вона, як змія, сталевосиньою лускою бурунів плескалась у плавнях; дівчата сиділи на каменюках, чесали косу, й мені, почулася пісня — Тихо, тихо Дунай воду несе...

Я малював у дозвіллі неспокійні пейзажики — все той самий білий Београд з шумом садів, плямами-плямами бані Скупштини, рожеві дімки Топчідеру, димчаста мла над Земунським мостом. Дівчата глянули зукоса, їх розморювало дозвілля, але в очах мигтіла, не засинала дзвінкість дунайської хвилі.

— Підемо на баштани, чи що? ...

За Дунаєм, в зелено-жовтому тремті лук, левад тихо мріяли хатки рибалок, баштанників. Там сидів, у комишах, курячи димарем очеретянки баштанник, херсонець. Він виходив мені звичайно назустріч, прикладаючи рапаву п'ятірню до бриля, й його довгі вуса підіймались — він сміявся беззвучно, тільки хрестик ходив на волохатих грудях, і мені, здавалось, що й тут застиг час, повис важучим крилом над білими валунами хмар, що я, як тисячу літ тому, не в серці соняшного Ядрану, а в Басарабії, проти усміхненого степового сонця. Баштанник частував мене сочистим, багровим кавуном, і ми дивились, як линуць журавлині клини до Адрії, як курличуть, пронизуючи хмари.

— Вони з України летять, Вадиме Васильовичу ...

— Авжеж з України...

І баштанник, неспокійний дідуган, прибившись сюди невідь-як, через Галліполі, зідхав: аджеж це небо й таке й не таке, аджеж і ятір тут, льняний і повний, і кавун вилежиться удостач, але не таке небо над Ореллю, над Інгулом.

— Немає другої України — це правильно батько Тарас...

— Правильно, Демиде Гарасимовичу...

Ми зідхаємо; я переключився в косину його зеленого, баштаницького мислення, я біжу з ним по цій косині в степову далечінь, і синястий слід сокотить за нами в високій траві.

— Не всьо лі равно, Машенька...

Дзвенить дівочий голос за очеретом, відбивається від каменя. І я ловлю в цьому тягловому м'якому "Не всьо лі равно" миргородське звучання мови, блакить простодушного, лубкового краєвиду Аркадій, я хочу сердитись, хочу розгорнути комиші, поламати сухі комиші й сказати їм:

— Нєт, не всьо равно, Машенька, Дашенька, Сашенька... не всьо' равно, мої любі, мої безталанні польтавки, "не чуден Днєпр прі тихой погоде", а ревучий Дніпро, а сердитий, як шквиря, як гроза в горобину ніч, що стряслася над нами Anno Domini 1917-го...

Чорні й волошкові очі статних — енківен подивилися б на мене зосереджено, спробували б бути поважними, а потім пирскнули б:

— Чудак какой то...

Я б сказав їм, я б спитався їх, чи "всьо лі равно" французові говорити понімецьки, я б марив про те, щоб кошовий Іван Сірко нагнав їх потурчених тим, що не схотіли повертатись додому й над Гнилим морем порубав би їх упень, з пересердя козацького серця, скипілого кров'ю. Але навіщо? ... Вони й так пішли, й очерет захитався за ними, й коники задеркотіли, продовжуючи свій нікому не потрібний метушливий літ. І навіщо я образився на цих чорнооких панночок, Вони, як і безжурні коники, стрибали в далечині в хаші очерету, ішли, здаля від хмар і хуртовин. Може відбившись від дому, прийдуть колись до нього самі, гнані незримою силою, прийдуть на зов одвічної землі й, задумавшись хвилину, в своїй дівочій наївній простоті прошепочуть: "А всьо такі, Машенька, не всьо равно..."

Одначе, що мені було до тисячі дівчат у цій сазі, коли в мене була Галочка?

Я підвівся. Голос пролітав через склисту стісу Дунаю, оббивався об білий камінь з цього боку й повертався на Земунський бік, до баштаників, до рибалок. Голос дзвенів як металевість пружної шпаги, пристрасно й солодкорাপтовно, мов *viola d'amore*, семиструнна старовинна скрипка. Я хотів знати, хто співав, хто жив у цьому шкварі, полоняючому все. Аджеж і я хотів жити для сонцеситого кохання, нешвидким скрипалем. Співали праворуч. Я пішов, обережно розхиляючи високий комиш. Тихо плакались комарі. Виплескувались карасі. Лита синява небес стікала вінцями обріїв темнохмарою, грозовою ситістю. Мої кроки плутались у надрічному, химерному хмизі.

І голос затих. Затих і я. Може я був один у цілому світі, а принаймні на цьому дрімотному взбережжі, що слухав цього голосу. Він хоч співав італійської пісеньки неапольських вантажників, був мені рідний. В ньому жагкотіла південність, степова наснага роздолля, ще не зовсім пробурканой, але вже могутніючої стихії.

Лілеї пили затоном. Вперто дужались буруни, волога блукала комишами. І

зничев'я я почув розмову. — Люба, а ще оце... вчорашнє... І другий голос:

Ніч, а човен — як срібний птах,
що слова, коли серце повне!
Не спіши, лети по сяйних світах,
мій малий, ненадійний човне!...

Це було з Євгена Плужника, я знав, я сам його переписував, поряд із іншими віршами в дівочий альбом, й ця непевність мови була мені знайома, й цей голос знайомий ще більше, до болю знайомий, але його тремкий тембр, його оксамитна калинова барва чужі мені, я їх не чув. Я не хотів більше слухати. Це було б ганебно банально. Я пішов собі геть. Я був дурнем, о, квадратним ослom. Тепер я знав, хто вчив, що "не всьо равно", тепер я знав, звідки ці бароккові візії, цей історизм, це квітіння душі, а я гадав, що це я — йолоп, пробудив її, сонну, причинну, й, розгорнувши, як не розквітлу ще айстру-зорю, несу в долонях і відсвіт її цілую, бо не смію її цілувати й пишаюсь перед вітрами, перед хмаринками, перед стрибунцями. Так, я був ганебно обманутий. Але чи Галочка мені колинебудь натякнула?... Вона ж — хистка проходила повз мене, світилась байдужістю і тільки окрайцем своєї душі, мов лілейною полою, торкала мене. В ній була дружня теплота, відданість змовника у цій благословенній ситій Аркадії, на малоросійській Цітері. Можливо, я допомагав їй іноді прояснити заімлений обрій, але не я, не я був сонцем, що жевріло так непереможно, що так спалювало її. Хіба ж міг помилитись я — її голос звучав як пересит щастям, зовсім по-новому звучав для мене: там, у срібленій сазі, над Дунаєм, над викроєм кам'яного берега, за очеретами щастя знітилось, як зоря, що впала.

Я сердито йшов, несучи невинні пейзажики. Я обіцяв собі виїхати звідси якнайшвидше. Я тільки хотів знати, хто тут, крім мене, визнавався в сучасній українській поезії...

VII

Я з'являвся щодня до п'ятигодинного чаю в Галоччиному Београдському домі, застібнутий і акуратний, так як це любила Ганна Олексіївна. Мене в білий дім на вулиці Пачетіна впускала чепурна покоївка, й я входив у вітальню, де крізь розхилені вікна й розхвильоване мереживо завісок вганявся далекий шум міста, присмерк і пах садів. Ганна Олексіївна, вірна своїм звичкам, відбула вже за цілий день зібрання благодійних, комітетів, сестриць і візити колишніх амбасадорів, флігель-ад'ютантів та гвардійських командирів, що ставали спроквола руїнами й напівруїнами з ішіясом, зловорожим покашлюванням, червонінням носів, і засідала до пас'янсу.

Prenez votre place, mon cher; j'ai beaucoup a vous dire aujourd'hui...

Eh bien, comtesse, je vous ecoute...

Але тим часом пасьянс затягався, я переглядав лондонські магазини, я підходив до вікна: там воркотіли голуби, підіймаючи до сонця дебели шиї, там шуміла листва. Я думав про "шум" — по-сербськи ліс, про цю країну й це містерне місто, суміш глухої провінції, передсінку орієнту й американізму, я терпеливо ждав, коли Ганна Олексіївна спинить пасьянс. Ще я пив чай з порцелянових чашечок, вивезених із Петербургу, й

мені було тут затишно, в цьому закапелку, крапчастому від соняшних плям на мереживі завіси, на килимах, на задуманій плиті в фортепіяно — час спинявся й тут, і тихо гладив нас по сивих, по сивіючих скронях.

— Ні, не вийшло, нахмурилась Ганна Олексіївна; пасьянс не вийшов — буде війна.

— Це відомо без пасьянсу, графине, невивічливо озвався я, підкреслюючи цілковиту нездатність Ганни Олексіївни вирішувати політичні справи; як ви себе почуваете? ...

— Nicolas (це ім'я інженера, Галоччиного батька) натякає в листі теж на можливість війни, хоч йому здається, що війну ще в цьому році відкладуть. Чемберлен — ви розумієте... Знов же не ясне становище Советів... Але nous partons et le plus tot possible...

— Куди, графине? ...

— Nicolas пропонує в Швейцарію, в Lausanne, але це страшенно, й Галочка, я знаю, впреться, вона не терпить Швейцарії, можливо краще в Англію, ми ж маємо там рідню, ви знаєте... так, це ж і ваш родич — Генерал С ...

Я звернув увагу на можливість бомбардування Лондону в час війни. Ганна Олексіївна приклала долоні до скронь.

— Це жахіття... Ні, ви не говоріть, я переживала бомбардування в 1916-ому...

— Але це були дитячі іграшки, графине... Ви знаєте сучасні важкі бомбардувальники? ...

— Quel horreur, quel horreur...

— Одне слово, ви ще не вирішили...

— Все залежить від Nicolas; ми сперечаємось і обдумуємо, але врешті зробимо, як він скаже. Це взагалі було глупо переїздити сюди, але тут рідня, знайомі, центр руху (я тихо засміявся, уявивши собі рух старих генералів з лямпасами, що проходились біля дому ім. Миколи II), ви смієтесь, ні, це неможливо, ви страшний самотійник... я читала сьогодні про Карпатську Україну — mais, voyons, c'est ridicule, ce petit pays de montagnards... Але Галочка мусіла кінчити гімназію й, раз розпочала тут... а проpros Галочки...

Її думки здоганяли, переплигували одна одну, а втім це була розумна жінка, я ніколи б не відмовився від приємності слухати її.

— Так що Галочка? ...

Ганна Олексіївна пильно поглянула на мене, поклала серветку й зідхнула.

— Elle est amoureuse... Вона безперечно закохана. Ви не кажіть, я знаю, я відчуваю. В ній величезна зміна й потім це — це... ce sentiment national...

— У кому ж закохана Галочка, графине, як смію спитати? ... Я витримав довгий погляд, пронизливий погляд. Ганна Олексіївна зложила й знову розложила серветку, зідхнула й подивилась убік, у кут, де блищало фортепіяно.

— Та у вас, розуміється...

Я сміявся. Я сміявся, пирскнувши, до сліз, сміхом паяца, зрештою. Мое серце рвалось на дрібязки.

— Vous etes impertinent, mon cher, сухо промовила Ганна Олексіївна й вийшла, ви

дуже погано виховані, смію сказати... Це вона додала з порога другої кімнати. Я підійшов до вікна й побачив Галочку. Вона йшла з саду в своїй грецькій сукні. Я чув здаля її блакитну пахіть. Вона йшла, нахмурившись. І, побачивши мене, вияснила.

— Ходіть сюди, мені треба вас бачити, Енею. Ми повернулись з нею знов садовою стежкою, між жоржинами й айстрами, вниз до хвіртки, на левади. Ми минули мовчки кущі жасмину, що осипався, бузкові зарості, цілий чагарник, де сокотала, теркотіла пташва. Я йшов за нею, виструнчений і надутий, мене шарпав незбагнений гнів, давило пересердя — навіщо — я?... За чагарником на лавочці сидів юнак. Він підвівся — це був атлет — дещо сутулуватий, ведмедюватий, він червонів, мов рожечка, але його очі світилися так прозоро-ясно, що я подав без вагання йому руку.

— Я вас знаю, відкинув він русяву чуприну; я вас бачив безліч разів над Дунаєм, ви ходите в білій панамі, й я страшенно хотів бачити ваші етюди, але Галочка й таке інше...

Я підняв брови.

— Я — Ірин. Микола Ірин.

Я хотів не дати ознаки, що я його знаю. Я знав його — його вірші й його статті. Я знав, що це многонадійний учений, його праці друкували якісь чужинецькі видання, він їздив на конгреси, десь мигтіло його ім'я.

— Крім усього, сказала Галочка, він тут нелегально, ви розумієте? .. Але ми боялись, що ви скажете мамі, а мама знов комусь ...

— А тепер не боїтесь? — сухо промовив я й відламав галузку. Юнак дивився на мене все так само, ясно, спокійно.

— Завтра він виїздить у Карпатську Україну, зашарілась Галочка, й я з ним... Я зламав ще одну галузку.

— А мама? ...

Я це промимрив, алеж мені зовсім не йшлося про маму. Галочка зідхнула.

— Що ж — це дуже важко, дуже важко, але я не можу... у неї своє, у мене своє ... Ви мусите її заспокоїти, cousin...

— Я? Чому я? Я зовсім не надаюся до таких місій... Я хотів бути крижаним. Я дивився поверх бузкового куща, на смарагдову луку, де роїлось від великих, шарлатно-синіх метеликів.

— Ви такий добрий... І ви це розумієте, ніхто — тільки ви...

Я б доторкнувся до її брунатного плеча, з нього упав би пилок, як з крилець метелика. Ірин стояв непорушно, соколино впершись очима в далечінь, що яскріла. Його русявий кучер, як у гридня-нормана (як у Гаральда Сміливого — подумав я) ледве шелелів у вечірньому леготі. В високій траві підпадьомкала куропатва. І Галочка мовчала, її вії починали тремтіти, а ззаду, з-за чагарника, з-за живоплоту скрадався багрянний, тривожний промінь.

— Добре, зідхнув я; я всовіщу графіню. Але що ви будете робити на Закарпатті? ...

— Те, що й всі, загорілась Галочка. Ви знаєте, що там діється? ... Ви ж знаєте, любий? .. Вона схопила мене за руку і ніжно-лілейно погладила її. Ірин прижмурих очі,

дещо короткозорі-сірі, як скравки весінніх хмар. Я прожогом узяв свою руку. Я хотів ще щось сказати — може й прикре, чорно-песимістичне — але я не міг. Я кивнув їм, обернувся й пішов лукою геть від цього білого дому, від зеленої гушавини, де стрекотала, вовтузилась пташва, пішов через пустків'я по зеленому килимі, до синього-синього викрою неба, що починалось там, вдалені, за рожевими домами Топчідеру. Ішов вечір, срібліла роса. Я оглянувся ще — за мною простяглась самотня стежка, синяста смуга.

VIII

— Неперечно, романтична музика відмирає, відірвалась Галочка від фортепіяна; ця надмірна вразливість, ця суперчуттєвість видається солодко-млявою, нещирою, ненатуральною. Гіндеміт, а особливо Шестакович, це прозора холоднеча, речевість ...

— Але все ж таки — Шуберт.. .

— Любий друже — в романтиків це виглядає, ніби їх вела за руку Беатріче лише по рахманному Paradiso, не показуючи їм Inferno й Purgatorio — алеж вони існують, вони реальні. Дисонансова яскравість, контрапуант, енгармонійність і напруження — неодмінні первні епохи, нехай вони й вражають аматорів солодкої, цукрової води, алеж вони реальні, вони в нас.

Я підійшов до неї — крізь вікно пролинув легіт з-над Ізару, — я поклав свою руку на неї, вона крихту здригнулась, я завважив надмірну нервовість, приховану нервовість.

— Алеж ви колись любили ніжний, весінній романтизм, Галочко — Београд, Пачетіна, пам'ятаєте? ...

Вона поглянула на свої нігті. Промінь лоскотав її кучер над чолом.

— Це було, Monsieur Енею, це був тотальний дилетантизм, що так наближує до всякої романтики. А тепер, що ближче я підходжу до мистецтва, тим холоднішаю. Мистецтво — це така трудна, така високогірська справа. Треба зовсім знищити себе...

— Ось тому ви не будете ніколи мистцем, excuse me. Жінка не може бути мистцем, бо вона не здібна об'єктивізувати. Ви ж починали — й театр, і балет, і музика, й поезія...

— І все це був дилетантизм, — вона зідхнула — може ви праві, жінка не може бути мистцем, особливо така, як я, що змагаюсь із прокляттям романтизму. Це атавізм, зважте, це сливе расова прикмета нашої спільноти ...

Вона замкнула фортепіяно й встала. Я зіпсував їй настрій — вона не гратиме більше сьогодні. Але я ще був у хвилях спогадів, я все ще перебирав у долонях мотлох коштовних камінців.

— Як сталося, що ви тоді так наважились, Галочко? ...

Вона стояла біля вікна, тополі над Ізаром кидали довші тіні, вона дивилась у подвір'я свого дому — якась доля добирала їм ці подвір'я, оце, над Ізаром, все в зелених кучерях, крапчасте од просвітів у листві, м'який килимок моріжку у сплети винограду — це нагадувало Пачетіну в Београді, віллу 1938-ого.

— Що таке? ...

— Ця втеча з Іриним, ця романтична вилазка в Хуст? ...

— Нічого романтичного — це була реальність.

— Ви любили його? ...

— Може. Але я могла тоді любити так само й вас ... Вона впрост поглянула на мене. Але її зіниці жагтіли спокоем іскристої криги. Сливе глумом.

— Мене? ...

— А чому ж? І ви ввірвались у београдський затон хуртовиною, як той гумільовський корсар, що "зіскакує на берег з байдака", пам'ятаєте? Ви смієтесь? ... Але, ні — у вас непокоїв той вогник скептицизму, мені ж хотілось вірности, вірности без меж. І тоді з'явився Ірин — справжній варяг ...

— З сірими очима, русявим кучером...

— Ні, це не важливе. З прозорістю віри. З вогнем, що ніколи не добувався назверх, але й ніколи не потахав. Фрагментарне втілення нашої героїки, а втім — ми всі — фрагментаричність ...

— Мистецтво — це фрагментаричність ...

— Це єдине, що мене спокушає до віри в моє мистецтво. Ви знаєте, що іноді мистецька невдача буває глибшою й діяльнішою в мисетцькому розумінні, ніж удача ...

— Це правильно.

— Отже, леліймо фрагменти. Може це зеренця вічного.

Я стежив за її рухами, за дрижанням її вій. Я міг спалахнути наново, — але я гасив кожную скалку, що пробувала яскріти. Залишалось нотувати, чітко, без пристрасти. Сім — вісім років це великий час, це сливе вічність, але вона, в цій кімнаті, в цьому безшелесному закапелку, магійно, минала іноді, як мить. Я безпересталі пробував у кришталево-гранчастому чертозі що його стіни променювали, ґрані зрізувались, на площинах-екранах пробігали скороти візій — я заплющував очі — одна музична фраза й доторк Галоччиних пальців — нестримне мигтіння видив, як краєвид у моїх снах: спіралі, тремтливі еліпси, й в них, моя на експериментальному коні іноді почварний, іноді ніжно-красивий, зовсім неправдоподібний ґротеск. Це була моя перемога над умовністю часу, моя нарешті досягнена мета боротьби за координування не предметів — уявлень про предмети.

— А скажіть, вона тихо сперлась об вікно, я бачив лиш її плечі й спокійний вичерк зачіски; я вас ніколи не питалась про це, як реагувала мама? ...

— Ви мені дали тоді почесну, але важку місію, й я був у клопоті. Але, ви здивуєтесь як і я дивувався: comtesse не сказала ні слова. Вона зачинилась у своїй кімнаті й не виходила кілька днів. Щоб оминути шокінґу, а про це передусім ішлося, ми сказали всім, що ви виїхали в Льозанну. Я скажу вам — нехай дещо патетично — це була антична постава ...

— Eh bien, позіхнула Галочка, доволі про минуле. Сьогодні збирався бути професор Кравчук. Ви не знаходите, що це ім'я зовсім йому не підходить? ...

— Аж ніяк. Так і він тут?...

— Чому це "і він"? Хтож ще є тут?...

— Нікого нема.

Вона ще пильніше приглянулася мені. Але я байдуже дивився в вікно. Небо горіло. Листочки на тополях, зі сторони Ізару, побагрянili; та сама кривава крапчастість у всьому подвір'ї. Дітвора возилася візком. Катя, колихаючи боками, безцеремонне погляділа на мене глузливими, бездонними очима й пройшла далі, в глиб подвір'я. Там цвіла мальва, червоно-гаряча, настирлива, мабуть, як Катина любов. Але я обернувся плечима — цей тип жінок мене віддавна не надив. Ця вульгарність вражала, як розляпистість кіноплякатів.

Ганна Олексіївна увійшла з другої кімнати. Вона добре відпочила й рум'янці скрашали її й так ще гарне, ще не зів'яле обличчя. І вона, приклавши льорнета, поглянула з вікна — коли б не було грози.

— Такий дивний сон; вона обійняла Галочку, так начеб давно не бачилася з нею, наче боялася її втратити; такий чудернацький сон.

Галочка сонно:

— *Racontez, si vous voulez, maman.*

— Цього не можна розповісти; — Ганна Олексіївна позіхнула; це загальний сумбур, без усякої ідеї. Отець Михайло, знаєш той з нашої парафії, абсолютно *neglige*, їде пакеботом Кунард Стар Ляйн, і капітан обіймає тебе, ти розумієш, *mais c'est ridicule* ...

Вона захихотіла. Чорна миша захихотіла, зайшлася.

— Отець Михайло з приставною ногою підходить, але капітан заричав: у нього обличчя чорта. Ти *comprends, le diable meme* ... Але який вираз обличчя, *c'est affreux* ... машкара, дещо подібна до кузена Енея, *exceusez moi*, але це ж сон — повна недоречність, нереальність. Капітан садить тебе у човенце, хвилі фосфоризують, і очі у капітана теж. *Attendez*, гукає отець Михайло, якщо корабель тоне, капітан сходить останнім, ми ж — пасажери", "Бурі не буде" — спокійно відповідає капітан, "а втім я — чорт" ... Ось я й прокинулася ... Але які дурниці, *imaginez vous* ...

Вона" сміялась до сліз.

— Зовсім не дурниці, сказав я, це сон у руку, сьогодні середа.

Світла ще не палено. Ми сиділи в присмерку, з його шерехом, тихим трісканням стін, і повз нас сочилася синява мли. — А Еней таки трохи схожий на чорта ...

Галочка засміялась, сміх задзвенів неспішною паддю перлин.

Тоді в кімнату ввійшов професор Кравчук.

IX

Я, обмірковуючи розповідь Ганни Олексіївни про її сон, був далекий від трактування його безглуздом. У ньому був свій ритм і своя логіка, і мене зовсім не вражали деякі прогалини, здогадна незв'язаність і сумбурність — я віддавна переконався, за Шекспіром, що наше маленьке життя становить лиш сон. Мені сьогодні, як і вчора й постійно видавалось зовсім певним, що граней між сном і життям немає, а єсть тільки категорії людей, що живуть у різних стадіях цього "життясну" — одні пробувають у цілковито магійному сьйві його, другі вже переступили межу, шождо мене, то я, з певністю, живу в цій проміжній стадії, між відкриттям очей, ще жагтіючим царством чудесного, де я був, і новим, реальним світом, який для мене став лиш

продовженням сну, з усіма здогадними недоречностями й нелогічностями.

Можливо й Галочка мала дещо від цього життя в сфері сну: я завважував у її рухах іноді гадану нелогічність, якийсь магійний автоматизм, її вії тремтіли, кути її уст піднімались угору, вона паленіла зовсім несподівано — поза нами, поза нею навіть відбувалось друге, невидне життя й вглинало її, як потвора вглинає срібну, тремку рибку.

Багрянні струмки пливи просто з-за тополь, відбившись у холодняві Ізару, де вже зовсім потопала полум'яна миса сонця (Ізар став тоді тремко-рудий, неспокійний до краю своєю скривавленістю), й ці струмки, розрізуючи синяву кімнати протинали й лисе чоло професора Кравчука.

— Чому ви не зголили вусів? Це ідіотична імпровізація, тарасобульбівська імітація!...

Професор заскрипів, як я й чекав, своїм одноманітним, сірим голосом; він не змінився від часу, коли я його бачив, він запустив собі лише довгі вуса, які ми всі солідарно оцінювали як традиціоналістичні, козацькі.

— Це зовсім не бароккові вуса, це вуса кельтійські. Я вам згодом розповім, чому це так — в загальному пляні, — тепер я перебуваю стадію повороту, ретровітальності, скажімо. Кельти — за твердженням деяких, наші предки, отже, ваш висновок щодо традиційності подекуди обґрунтований вірно.

Він, проскрипівши це, сів у фотель, сливе вгруз у нього зовсім, його сповила відразу голубінь присмерку, багрянні струмки торкали тільки чубик на його широкому черепі. В окулярах, з ручками, які весь час щось сучили, навіть із цими безглуздими довгими вусами, що закривали його ворухкі й широкі губи, він носив у собі дещо мавпяче, дещо з атавізму давноминулих ер. І тільки тепер він спостеріг мене.

— Пробачте, — голос був зовсім рівний, так ніби він говорив про черепок або про вірш Сафо; я вас не спостеріг. Ми давно не бачились, хоч я чув, що ви в місті.

— Давненько ...

Ми подивились один на одного усміхненими, дещо кепкуючими очима. Але цього в присмерку ніхто не бачив.

— Будь ласка, тільки без минулого; пройшла Галочка крізь багрянні струмки, на мить погасила їх; у нас не говориться про минуле. Ми спрямовуємось виключно в майбутнє.

— Цікаво, загорівся професор, це мабуть *signum temporis*, ненависть до історії. Зовсім зрозуміло, розгрань епох, деяка переоцінка вже довершується й, найголовніше, віднаходимо глузд існування.

— Цікаво в чому? ...

— Це складний комплекс — він усадовився вигідніше — найдовершеніша мисль, яку породила індійська культура, — це ідея перевтілення душі. Стривайте, прослухайте мене... Так, це найдовершеніша думка орієнтальної метафізики. Ми звичайно індивідуалізуємо цю ідею, але це вульгаризація. Фенікс — це образ, символ природного життя всесвіту, що вічно готує собі само купину для згорання, згорає в ньому, але з

його попелу народжується нове, молоде й свіже життя. Але, звертаю увагу, — це тільки індійсько-орієнтальна символіка. Наша, окцидентальна, звертає увагу не на тіло, не на плоть, що згорає й відновлюється, а передусім на духа. Дух, за нашою метафізикою, відроджується не лиш відмолодженням, але й вищим, довершенішим, проясненням. Отже, відмолодження духа, це не тільки повернення до тієї самої, попередньої форми, це перероблення себе самого. Знищення форми — для нової творчості. Розв'язавши це завдання знищення, дух створює собі нові завдання — матеріал його праці збільшується, виднокруг поширюється. З такої більш, менш позиції треба дивитись на історію всесвіту: самознищення для відбудови, в'янення для відмолодження, для нового прояснення, для ще більшого промінювання. Мені здається — професор повернув свої окуляри, що стрічали й відбивали багрець заходу, а тому очі його, здавалось, горіли; мені здається, що цей метафізичний процес ми починаємо усвідомлювати категорією розуму, це вже великий поступ і, неперечно, підклад для ...

— Оптимізму ...

— Не кажімо — оптимізм, песимізм, це бюргерські, дилетантські визначення. Абсолютного оптимізму, ані абсолютного песимізму не може бути, коли приймаємо засаду незнищенности. Є тільки боротьба форм, у яких проявляється дух. Питання поставимо краще так: скептицизм чи ствердження. Чого? Всього, що бачимо, серед чого живемо, куди прямуємо; можна назвати це трагічним оптимізмом, бо це є захист романтиків, розгублених людей, яким залишилась тільки віра, підкреслюю, віра, не об'єктивна правда. Скептицизм найдовершеніша, принаймні досі, форма мислення, — це регулятор між надією й безнадією. Ствердження — це заспокоювання себе: тепер зле, буде краще, треба жити й, зрештою, навіть таке убоге життя — краще, ніж ніяке, бо щось із нього таки викільчиться, звичайно, за допомогою нашої волі. О, ця воля! Тому згодимось на демократизацію смаку, побуту, навіть думання, пристосуємось до темряви, до диктатури "сірої людини з вулиці", до сплюснення, до отваринення, бо навіщо всі міркування, всі борсання, коли єсть атомово бомба. Словом, на руїнах однієї цивілізаційної ери, на розкладеному атомі (це є тільки завершення однієї технічної доби), ми ще будуємо ілюзійні чертоги, тішимося дурничками, щоб хоч не плакати. Втім це людське, мавпяче, тваринне. А скептицизм звертається до розуму як до єдиного джерела правди й врешті єдиного ключа до загадки вселенського хаосу ... Ви даруйте, *mesdames et messieurs*, хаотичність моєї доповіді: Я лише збираю суттєве, підсумовую результати. За *diversitas* нашого кошмарно-почварного життя (єдиний рятунок демократизація, хе-хе-хе!) стоїть залізна *universitas*, незрима підойма. Скажімо, — Доля. Скажімо — Провідіння. Скажімо — Бог. Так, мої панове, ви не смійтесь із парадоксальности цього зв'язку: скептицизм і Бог. Мусимо признати, що пролите в секунду, підкреслюю, в секунду світотворіння: нехай стане світ! — Повторюю, проміння "ґама", пролите в мряковину пустки це єсть Бог. Інакшого вияснення й не треба й не буде ніколи. Ніколи, ви чуєте? Ваша воля оптимістів це скиглення невдах, це борсання комашок. Єсть єдиний закон — Моральний, Божий, що регулює нашу ідіотичну *diversitas* буття. І буде так, як цей закон накаже. Можете розкласти атоми, можете

валити світ, можете счиняти війни, скликати конференції, твердити, що нема цілі в мистецтві, ба — нема цілі й у житті, бо все йде шкереберть, що більше — ви можете намагатись пристосовуватись до цієї руїни, щоб тягнути хоч би масіські дивіденди з неї для заспокоєння вашої тваринної плоти — нічого з того. Rien a faire! Моральний закон стоїть за цим усім — і все одно буде життя, буде мистецтво, буде дух, буде мислення, й буде новий, в тисячу разів кращий Мікель-Анджельо Буонаротті, й буде ще не одна соціальна революція універсального масштабу, бо не забувайте слова христового: "Грішник ближче стоїть до Царства небесного, ніж праведник" ... Чи не так? Той, що сумнівається, не синтезуючий Дурень (яка може бути синтеза, взагалі?), не самозадоволений оптиміст, а грішник, скептик. Ось як говорив речник морального закону...

Професор зняв окуляри, й беззбройні очиці його кліпали. Він був ще більш схожий не кволу, нещасну мавпку.

— Ці вуса — крикнула здаля Галочка — навіщо ці дурацькі вуса? ...

Х

— А як буде з нашою справою, професоре? ... Це промовила Ганна Олексіївна. Вона сиділа на тапчані й обсотувалась димком з цигарки (вона тепер палила часто й від того інколи закашлювалась). Я спочатку не второпав, яка це "наша справа", але я забув: поліття београдських генералів і малоросійських щебетушок давно минуло, навіть для Ганни Олексіївни; вона говорила все ще з петербурзько-паризьким акцентом мовою Заньковецької, але це було мило, як повів з далеких, миргородських дібров. "Як буде з нашою справою?" — Так, мабуть, стривожено питалися полковничихи Апостолихи, Чечелихи, так згодом питалися, підіймаючи чорні, глибокі очі від вишивання подушок капітанші Шершевицькі, Андреевичихи 2-гі, коли в грудневу хугу з того боку Дніпра скакали в Хомутець — маєток Муравйових-Апостолів кур'єри з розгромленого Чернігівського полку. І може, й напевно, так тихо питалася кн. Репніна, коли в сальон входив невисокий чоловік, з лисіючим чолом, елегантно одягнений, кобзар Тарас Григорович. Справа, ця сама справа в різних відмінах, з різними відтінями, з відсвітами заграв різних діб: тривожних, суремних, йовіяльних, погожих, сонних, сновидних, буремних. —

— З нашою справою?

Професор знов одягнув окуляри й пригладив непокірного чубка.

— Mais je ne suis pas un prophete, comtesse; він поторкав свої кельтські вуса; єсть деяка фрагментаричність нашого історичного процесу, й це утруднює гіпотези. Вся наша історія — це боротьба фрагментів з цілістю. Романтизму зі скепсисом. Еросу з етосом. Ми залишімо неістотне: расовість, черепи, телюричні сили, містицизм, — це для поетів. Вийдемо з гелленського полісу, так, мої дорогі, це єдина опора нашої державної теорії. Агатирси, гіпербореї, анти — це все милий романтизм, алеж для сьогодиньнього дня, з перспективи віків — це нуль. Що з того, що ми живемо п'ять тисяч років на цих просторах? Так (професор відповідав незримим опонентам), трипільська культура, культурні круги — дуже гарно, але що з того? Який ефект?

Займемось краще Боспорським царством, Мітрідатом — ви скажете, яке це має відношення? Колосальне, звичайно, не для етнографічних умиків хуторянина. Поліс — Пантікапея, Тіра, Фанагорія — це зв'язки, ба це осередки нашої державности. Я не спиняюсь докладніше, мої панове, з уваги на недостачу часу (він поглянув на годинник) над елементами, над субстанцією державного світогляду боспорського громадянина, я констатую факт: поліс — це джерело нашої державної й національної ідеї. І що далі ми посуваємось у часі, що більше гнобить нас фрагментарність нашої історії, тим упевненіше глядімо на поліс — зразок державної організації. Дух Геллади, південність — це все вже похідні лінії. Київ, Турів, Галич, Січ — це наподоблення, раз кращі, раз гірші, до первовзору — полісу. З усією симпатією вітаємо боспорських — базилевсів — архонтів Спартака, Мітрідата і інших, ці люди протиставились розбійництву ґотів і прозелітизмові римлян, не менших грабіжників, їм треба поставити величаві пам'ятники над Чорним морем — ви уявляєте собі, яка це краса, в Евпаторії або в Алупці? Хвилі бють, а обеліск Спартака, основника української держави, стоїть з базальтовою монументальною гордістю? ...

— *Vraiment, c'est merveilleux*, завважила Ганна Олексіївна.

— Продовжуйте; я пестив сетера Пінокйю по гладкій голові, він довірливо поклав її мені на коліна й своїми жовтими очима слідкував за грою барв в професорових окулярах.

— Отже ми встановили: Поліс. Неповторенна демократія. Симбіоза Геллади й лісостепу. Глибока надхненність творення. Соціальна правда. *Passons*. В запеклому змагові Арімана з Ормуздом в цьому східноєвропейському й передньоазійському просторі — ідеї хліборобства й ідеї імперіялізму номадів, поліс загибає. Між іншим я не надто наголошую вищість Ормуздових теорій про благодатність гречкосійства. Згадайте панове Вергілія:

*Campestres melius Scytae
quorum plastra vagas ritae trahunt domos,
vivunt et rigidi betae
inmetata quibus iugera liberas
fruges et Cererem ferunt
nec cultura placet longior
defunctumque laboribus
aequali recreat sorte vicarius ...*

— Перекладіть, крикнула Галочка, тут ніхто не розуміє латини ... Пінокйю підвів вухо, збентежений, мабуть звучанням незнайомої йому досі мови мертвих людей.

— Прошу — професор потер чоло, дуже прошу: "Краще, ніж Рим, живе народ скитів або гетів, що носить з собою на возі свій дім, а їм в необмеженій кількості приносить рілля хліба й овочів, та ріллі тієї не обробляють скити більше, ніж один рік, а сусіда заступає" ...

— Досить, зрозуміло, — Галочка підійшла до професора й легенько потягла його за вус, наче щоб упевнитись, чи він не приклеєний; отже, що зі скитами? ...

— Галочко, не збивай професора, він зосереджується ... il doit se concentrer ...

— Скінчімо зі скитами, взагалі з номадами. Скити могли б відіграти колосальну роль в історії всесвіту, коли б мали ідею полісу. Цей жахливий, величний динамізм, ви лише згадайте які простори були в їхній орбіті! І ніякої політичної концепції. Оновлення скитського імперіялізму без Гелленської гармонійної ідеї державного життя, скажімо, ну — але це ідеал безплатонівської ідеї — неможливе. Але поза тим — я скит, мої панове? ...

— Ви романтик, професоре, сказав я, хоч удаєте скептика.

Професор ображено втупився в мене й поворушив вусами, Він нагадував тепер павука в окулярах.

— Буду скорочуватись. Дискусію про скитську концепцію залишимо на інший раз ...

— Il faudra d'ailleurs finir avec ces Scyths-la, кинула нетерпляче Ганна Олексіївна. Професор кивнув головою.

— Справедливо, comtesse. Я за те, щоб не акцентувати таких архаїчних зв'язків. Це в дечому навіть компромітує й врешті, особливо для окциденту, звучить не серйозно. З політично-тактичних міркувань я робив би ставку на молодість нашої спільноти, незвичайну молодість.

— Абсолютно невірно, крикнула Галочка, що сіла знов за фортепіано; це опортунізм! Ліквідаторство. Принаймні — тисяча років за нами!...

— Тисяча років, comtesse, це для історика весняна молодість; посміхнувся професор; йдеться не про це. В той час, коли інші спільноти піддані в наш час законові себеспалення й відмолодження, ми цей етап мусимо оминати. Перед нами завдання: відхід від політичного романтизму, опертя на розумі, як єдиній рушійній силі історії, й творення духового полісу. Ви розумієте це — індустріялізація країни грає на нашу корись, ми визволяємось з-під ярма гречкосійської ідилії, з-під споконвічного прокляття просторів...

— Євген Маланюк...

— Що ж; професор знов протер окуляри й став безпомічний, сліпий; Євген Маланюк це першорядний поет і історіософ, він дуже добре зрозумів би мою ідею полісу. Passons. Геть етнографічні лаштунки, вишневі садки, соняшники, жупани, галушки, шаравари, романтизм у всіх проявах. Холодна калькуляція. Реалізм. Зорганізований духовий поліс південности. Історія є ділом і образом розуму. При всій різnorodності явищ, сновидній розбіжності діяння існує одна мета. І ми можемо бути спокійні: за всім цим гаслом і метушнею стоїть мовчазна, таємна сила — Діло, так, з великої букви, яке завершує своє завдання. Я повертаюсь знов до морального закону, про який говорив при іншій нагоді. Коли ми відірвемо у ящірки ногу й хвіст та приставимо ногу на місце хвоста, то ростиме не хвіст, як здавалося б, а нога. Це значить, мої, панове, що в кожній клітині закладено окремий вітальний плян, а з цих окремих вітальних плянів складається загальний. Обставини можуть укладатись різно, але ніхто не в силі перекреслити вітального пляну спільноти — вона його виконує, так як їй це призначено. Отже, нехай вас не лякає ні фрагментаричність, ні молодість

нашої історії. Здійснення пляну довершується незалежно від нашої волі, нашого романтичного настрою. Прийде час, і результати будуть наявні...

— Але коли буде війна? — розчаровано сказала Ганна Олексіївна, — я це хотіла знати ...

— Я сказав, графине, що я не є пророком, проскрипів професор, убгався у фотель і стежив непорушно за нами, Я подав графині сірника. Галочка взяла кілька акордів. Кімната зайшлась від диму, від паху лип, всі речі змеркли, кімната плила в густих, синющих туманах. Професор подивився на мене, але він мене не бачив, я гадаю, він бачив те, що й я — далеке, чуже цій затишності.

XI

— А що ви думаєте про мистецтво, професоре? Галоччин голос злився з акордом у тракті якоїсь музичної витівки, від нудьги. Мені починала подобатись її опанованість. Вона була кам'яноспокійна, хоч я відчував у ній укрите нуртування, мов передгрозя.

І справді, над тополями що раз темніше наливались хмари. Іноді зривався вітер, пробігав садами, сади хвилювались і довго не могли втихомириться. Пінокіо поклав голову між лапи, на підлозі. Ганна Олексіївна причинила вікно. Треба було світити.

— Мистецтво — вуса випростались і знов повисли, я слідкував за рухами цих приречених професорських вусів, я не міг зрозуміти, навіщо здалося йому зробити з себе опудало. Вуса мали тенденцію, інколи звестись угору, в стилі еспанських королів бурбонського роду, дістаючи щіточками своїх кінців до ніздрів, потім вирівнювались зовсім горизонтально — це нагадувало павука або жука-різана, врешті звисали кволо або статечно, як причандалля опереткової бутафорії.

— Мистецтво, повторив професор; хто говорить тепер про мистецтво, тепер, коли довкруги стріляють, вішають, спекулюють, брешуть .. .

— Я не говорю про якесь святе мистецтво, різко озвалась Галочка; тенденційне чи не тенденційне, це все одно. Аджеж у свій час і грецьке мистецтво було пропагандою, бо пропагувало здорове тіло, й середньовічне, бо пропагувало християнство. Мистецтво не є якась самостійна сила ...

Професор склав руки на животі. В присмерку вилискували його окуляри, й голос продовжував сіро, скрипуче, ніби хтось відчиняв і зачиняв немазані двері.

— Не впадайте знов у сугубий романтизм, графине. Романтизм вічно торочить про ідейність мистецтва. Але повірте, що початковий логос це тільки краса. Ви пригадуєте собі Міранду, з Шекспірової "Бурі", це дитя незайманости, яке нічого не знало про світ, про цю юдоль гріха, розпачу й зневіри. Для неї все, що гарне, було рівночасно добрим.

"Які чарівні постаті!

Яке бо чудо — чоловік! Сміливий світе,
так ось такі твої всі громадяни..."

каже Міранда, побачивши вперше людей, і тільки Просперо, старий мудрець, зідхає:

тобі вони нові...

Міранда стоїть напередодні первородного гріха, вона ще не знає гріхопадіння. Але

завтра — завтра вона вже знатиме, що не все, що гарне, є й добре. Пані й панове!...

Професор урочисто підвівся, я спостеріг, що вуса прийняли горизонтальне становище, двері-голос заскрипіли ще дужче, ще сіріше.

— Я не хочу повторяти трюїзмів, але, пані й панове, в процесі онови культурно історичного процесу ми повинні повернутись до благословенного стану чесотної Шекспірової Міранди. Мене зворушує до сліз ця дитина, ця дівчина з голубиним серцем. Ми приймемо заздальгідь, що все, що гарне, дорівнює доброму. Отже, виключім дискусію про обов'язкову ідейність мистецтва. Дилетанти, люди проміжної доби, що не бачать за деревами лісу, вимагають від науки метафізики, від мистецтва логіки. Абсурд, мої панове. Мистецтво це свобода. Мистецтво майбутнього це визволення. Це стан умиленної Міранди плюс розум інтелектуаліста Просперо. Все, що не вкладається в ці межі, є поза мистецтвом. Що цього не розуміють ані так звані мистці, себто дилетанти, ані громадянство — *tant pis pour eux*, тим гірше для них. Мистецтво живе швидше, ніж рантьє й пів та чверть-інтелігенти. Вони щопиш сьогодні купують копії Моне, й обов'язок кожного парвеню — подарувати своїй коханці "Квіти зла" Бодлера, бодайся когут знудив! ... А перед сьогоднішніми картинами вони стоять, повісивши вуха: "Не розуміємо." І читають сучасного автора, який не підлабузнюється до рівня юрби, й теж пхилькають: "Не розуміємо." Чорт із ними, — мої панове, нехай не розуміють. Але їхні внуки розумітимуть, мусітимуть розуміти. Хіба розумів нюрнберзький купець XV сторіччя красу Ріменшнайдера, Файта Штосеа або ще пізніше Дюрера? Він мовчав, бо боявся божественних, святих предметів, які зображували ці митці, страхом святенника боявся їх, але красу цих творів зрозуміти можемо тільки ми. Чи інакше було з мистецтвом ренесансу? А з поезією, музикою? Теперішні буржуа сахаються від Гіндеміта, від Стравинського, від Равеля, ба та й від Баха сахаються іноді, коли почують незвичне для їхнього романтичного дрібноміщанського вуха нехтування евфонії. Бетговен був колись революцією, але сьогодні Бетговен вже має всі права громадянства. Начхать на всіх критиків, на рецензентів, на нерозуміючу юрбу. Той мистець, мої панове, хто сміє дивитись уперед, хто вільний, ви розумієте, від так званої логіки, бо в мистецтві логіки немає, а єсть чудодійність, фікція, фантазія, абстракт, нереальність ... Зрештою (професор провів рукою по чолі, що блищало), шановний Вадим Васильович тут може більше сказати...

Я посміхнувся.

— Ви скажете за всіх, професоре, а втім я не теоретик.

— Увімкни світло, Галочко, Ганна Олексіївна, мабуть, утомлена цими монологами професора, прокотилася в свою кімнату мишею на пружині, посірілою від присмерку.

— Ще не треба, зідхнула Галочка, й я відчув, що її думки були далеко звідси.

— Ergo, в конклюдії, діловито потер рученята професор Кравчук, я не бачу потреби культивувати романтизм, це обниження смаку. Можливо, ще втримається клясицизм через наше прив'язання до вироблених ним, довершених засобів творчості, але паралельно до технічно-соціальних зрушень іде перегляд мистецьких позицій, кажучи, банально. Сон, Мірандина мрія, що вилискує перлистими відсвітами магічно —

чудесного — майбутнє.

— Ви переконані, маестро? Крикнула мені Галочка, взявши знов у перерві кілька акордів.

— Не зовсім, прокинувся я з маріння (я вже знов повертався до зон нереального, вчорашнього, позавчорашнього, до містерних спекуляцій у фантастичному закапелку); я тужу завжди за крижаною логікою, точним висловом ...

Професор замахав руками.

— Це не виключається; моєї алогічності не розумійте вульгарно! Я теж за сувору прецизність вислову, але я хочу бачити світ очима мистця, не фотографа.

— І в висновку? ...

— Самоздійснення мистця — ось мета. Здійснення його особистості в його творі.

Ми замовкли враз із останнім багряним променем, що вмер у сагах Ізару. Тучі громадились, пливли, зустрічались. Між тополями, івами, ясенами — Ізар почорнів, мигтів у присмерку тілищем довгого чорного гада.

— L'orage, промовила Ганна Олексіївна, повернувшись й ставши біля вікна.

— Non, це пройде, це пройде — Галочка ударила по клявішах — це був романтичний сон Шуберта. Листя каштанів билось об шибки. Було тихо, було душно — невже таки не буде ні зливи, ні бурі?

Я заплющив очі, не бачив нікого, ні Ганни Олексіївни, ні фортепіана, ні професора, що всоте протирав свої окуляри. Я спроквола сходив знов над грань, над грань голубино-зеленавого світу.

XII

Провінційний поїзд впливав, мов байдак, у море хлібів. Безкрай обріїв обважнів від незмірної туги даличині, в цій прозорості, в цій нескінченності, мов кат лютого літа, була незвична тривога. Тривога кінецьсвітнього. Але цю рокованість відчув я далеко пізніше. Я хмелів рідною землею. Я читав подумки й вголос написи на станціях — Звенигород, Товсте, Дзвиняч — і я чув, як моє серце починало дзвеніти дедалі все тоскніше, все швидше у звучанні цих назв, іноді кострюбато-репаних, іноді ніжно-суремних, неначе ремінісценція давно загинулих лицарських віків. Я був на рідній землі. І, відганяючи від себе всі інші думки, я хотів застигнути під цією синявою неба, мов чорнокрилець-орел, розпростираючи крила, я хотів майоріти соняшником біля похиленого тину, я хотів скам'яніти придорожним каменем, кам'яною бабою, щоб вітри, щоб пилюка, щоб гуд копит золотопанцерної кінноти оббивались об мене, а я — непорушний, мовчазний свідок-відводив удень і вночі мертвими очима це мигтіння частинок, речей, людей і подій. Так мало було потрібно тоді — з запахом цих піль, спогадом дитинства, наче сном, що розкрив голубіючі, мерехтливі чертоги казкових споруд і в'яже, снує золотисті ниті чудернацьких тканин, легких, як недійсність, як чиста мрія.

Українська Кастілія було це Поділля. На небокраї тихі, синіючі зариси далеких узгір'їв, поблизу грайморе пшениць, балки із садками, що кучерями збігають униз, вижарені луки, луки з жовтогарячою травою й над усім — сонце, жевріючий,

оранжевий лямпійон, так і — завислий просто безшумної зеленяви, просто вмливаючих плес.

Я приїхав з одного кінця світу в другий, і раптовність цієї зміни, несподівана зустріч з краєвидом і людьми, що ввижались досі в снах, незв'язких і імливих, не давала змоги повернутись до давньої мені питоменної рівноваги. Я їхав, широко відкривши очі, вглинаючи в себе скравки розмов, фільмову бинду облич, запашність житнього хліба, що його їли подорожні, я звикав спроквола до їхньої гаданої сонної байдужості, під якою крився приборканий темперамент півдня. Я студіював наново цю расу шелеп'ястих, ширококостих, качоносих людей, їхні звички, їхню ліниву, знеохочену мову, й їхні чоботи відтискали мені ноги, їхні клунки звалювались мені на плечі але, але — в гудінні телеграфних стовпів, в шереху листя, що котилось здовж шляху, в висушених суховієм левадах біля польових станцій невгавно дзвеніла мелодія. Рахманна й старовинна. На взгір'ї майнув почорнілий скелет руїни: я згадав, що цей замок хмуρο приймав під свої склепіння дебелого короля Собеского й Капудан-пашу. Знечев'я блиснув потік між вербами, й я знав, що це блискає крива турецька шабля, що мерехт дамаської сталі й тонке дзичання її знайоме цим розстаям, як і знайома цим ярам пісня левенецьких загонів.

Я повертався лицем до отчизни, ба, я припадав до репаної землі чолом.

Я їхав до останньої станції. Далі поїзд не йшов. Шлях кінчився, упирався в край світу. Міст через Дністер зірвано, й за рікою, на горі зеленіла Буковина. З юрбою мішочників я проштовхався через загороду й став на ґанку невеличкої станції, що біліла між розлогими каштанами. В юрбі, яка вийшла назустріч поїздові, серед літників, селян, вояків, спорзно-рожевих панянок і чорнокучерих молодих гевалів, стояв, виглядаючи когось, — Ірин.

Я не бачив Ірина вже п'ять років, але я його пізнав відразу. Він змінився, постарішав, дещо над міру, змужнів, і тільки очі, все такі самі тихі, уперті очі: я їх прозорість проглядив, присмерк і тепер сірими скалочками ковзався по них. Ще додалась риска біля уст, насмішкувато-владна. Я йшов просто на нього.

— Пробачте, Дністер пливе праворуч від станції?!...

— Так, він підніс руку аж до чола, захищаючись від заграви заходу; праворуч, точно-праворуч, я йду теж туди.

Може Дністер плив зовсім не праворуч, може й у цьому містечку я був зайвий, недоречний зайда; я ще зовсім не засвоїв собі стилю цієї зловісної країни, що, розпалена, стиха покрехтувала в присмерку; ми пішли. І він тільки згодом, далеко пізніше, ніж я сподівався, пізнав мене. "Яка дивна зустріч" — але він думав про інше, мені здавалось, він до тла витлів, він був у чорторії інших думок, іншого життя й життя інших. Він і не думав бути зі мною інтимним, а втім він же наказував мені. Його не цікавив я, ні моєю особистістю, ні пов'язаністю з його долею (все ж таки колись я грав якусь роль в його житті), ні, я був звичайним коліщатком. А машина котилась.

— Що, власне, я маю тут робити?

Він йшов поруч мене — рожеві дімки ховались за грушами, листя над парканом

вкривалось пилом — сюдою проходила дорога армій, вантажників, кур'єрів. Церква безшелесно затремтіла гостроверхою дзвіницею — вона спивала вечірню прохолоду. А просто нас, імовірно над річкою, чорніла круча.

— Ви бачите цей масив, навислий над річкою? Це вже Буковина. Після сповнення завдання ви перепливете Дністер і поїдете на південь. Це покищо...

А тим часом?

— Тим часом ви житимете в пансіоні, ви ходитимете на річку й ждатимете. Вас нічого не обходить. Все робитимуть інші.

— Хто?

Він зукоса поглянув на мене. Чи не допитувався я надто наполегливо? Я був тільки третьою інстанцією, я був знов тільки проміжним персонажем — діяли інші. Проте Ірин кинув, він дивився вже поверх кущиків, що росли веселим шерехом ліворуч дороги:

— Галочка.

Повз нас їхали вози з сіном. Крепкі, присадкуваті люди байдуже поглянули на нас, пройшли за своїм вічним, селянським ділом:

— Галочка?:...

Він попередив мої думки.

— Ви зможете з нею бачитись і розмовляти. Вона тут легальна, зовсім легальна. Ви ж банковий урядовець, що приїхав відпочивати, вам можна знайомитись з усіма. Крім мене. А втім, я виїду ще сьогодні ... Потім повернусь ...

Він засміявся. І тихо над тією чорною, навислою масою зійшов молодик. Шепотіння йшло з того боку, роса бриніла на траві, пісок шамшів — ми звернули знов праворуч, і знов вулички вже статечно сходили вниз, поміж столітніми стодолами, хатами, де з дверей бухкотіли пожарище печей, яка ідилія вечірньої Кастілії! Ірин тримав руку в кишені — він ішов, втягнувши голову в плечі, як крогулець — повз нас пройшов патруль чужих людей у шоломах, місяць засвітив металь автоматів, що висіли на ремнях на грудях. Я зрозумів: Ірин тримав руку на револьвері, щоб бути готовим, В ньому пробилась тверда тваринність, навіть уста піднялись, мов у вовка — бестія на бестію, зуб на зуб. Але патруль мовчки минув нас, без усякої підозри.

— Як розцінюєте становище? ...

— До кінця ще далеко. Я не спостеріг розкладу, ні розпруження системи. А втім це вже тільки расово-психологічна проблема. Інші народи вже розхилітувались би, як машина, що тратить мутри, шворні й хрипне від нестачі мастила ...

Він не вмів розмовляти поетично.

— Як з їхнім виробництвом синтетичного бензину? ... Я вдовольнив його цікавість. Ще й ще. Інші питання теж його займали. Він поготів погруз у місцеву акцію. Ми спинились.

— Ось там, де світло, — пансіон. Вілла "Аріядна". Зайдіть у контору — про вас знають. Ваше місце зарезервоване, заплачене. Будьте наївним, веселуватим бюрократом. Французи це називають "rond-de-cuir! N'est-ce pas?"

Ця французька мова насмішувато відбилась від дощаної, глухої стіни клуні. Верби

зашелевіли.

Він подав мені руку.

— Галочка вас поінформує.

І зразу ж, цілковито обчімхнувши всяку нить зв'язку зі мною, пішов праворуч, фактично щез, розплився в важучій синяві, що котилась валуном від Дністра. Я б не хотів потрапитись цьому хлопцеві на його шляху.

XIII

Проти мене прапор неба. Він жагтить синім жаром, Він пашисть, мені здається, він уже впав, шовковий, на мене й ніжно, але жагуче обіймає мене — нікуди вирватись. Я підведу голову, чорно-зелена гора застала пів неба. Туди дороги нема, там немає нічого, там інший світ або пустеля, жагтіюча пустеля. Нічого. Це кінецьсвітнє. Ця річка, її тихе, впевнене шемріння відділило мене від кінецьсвітнього. Бочки плавають на хвилях — кордон. Але кордони, — уся річка, зовсім не маєстатична. Прудка й тісна, як Лета. По горі біжать кучеряшки гущавини, в сонці полощеться білий мур монастиря й з надри зеленяви гуде дзвін, повагом, важенно розпанахує тишу. Горою, стежиною мандрують білоодежні жінки, тому що це так далеко, тому що таке тремтіння кристалевого повітря, порухи синього прапора неба — вони неземні, як Беатріче. Можна забути про все, можна заплющивши очі, мандрувати тихими безкраями; кінецьсвітнє нависло наді мною, як жасна моторошність; як тиша, яка живе ще дзвенючим, умираючим, відгомоном.

Галоччині очі потемніли від густої зеленої прірви, що надить ще більше, її, признаюсь, непокоїть ще більше. Це не београдська весна — далів, що роздались, урваного співу над широким плесом, безмежне прагнення зашуміти білим крилом. Це літо над Дністром, стигле, напоєне вщерть, налите до краю. Я ледве стримую себе. Я відводжу очі, я чую, що б'юсь із непокірністю, яка несподівано, мов дикий звір, рветься з моєї істоти. Мені треба впрост фізичного напруження, щоб перебороти себе. Я посміхаюсь глупо-нещиро, але мені зовсім не хочеться сміятись. Я бачу як налились її уста, як кругляться плечі й пушок на брунотно-золотій шиї іскриться сміливими вогниками. Я бачу як рисуються під ницою тканиною її груди й льотною лінією, неспокійним жагтінням взялись стегна, тонко різьблені коліна. Гай, гай. Мої хотіння, моя неприборкана жага бистріша за ці брижі, що набігають на пісок, на білі камінці.

Але мені треба себе взяти до рук. Я забуваю, що моє призначення — жити біля життя інших. Я втишив себе. Вона знала, що я приїду. Так, вона це відчувала. Методом виключення, методом неправдоподібності-рокованости. А потім їй снились постріли, просто в неї — неодмінно приб'ється хтось добре знайомий. Як це було? Цих п'ять років — довго, довго говорити. І як тут — у цьому закапелку, і не лише тут, у Львові, в Стрию, в Станиславові (ще недавно й там — над Дніпром), в цій дивовижній країні проміжності, в цій долині, затиснутій між двома світами? З цими людьми, радниками, директорами, начальниками, цілою складною кількар площинною схемою традицій, навиків, звичаїв, устатковань.

— Що ж, це така сама земля, як і там, люди в основі ті самі плюс ще домішка чогось

кошлатого, так, неодмінно кошлатого, як усе тутешнє дев'ятнадцяте сторіччя провінції... На сході — над Дніпром люди з великим спрощенням всієї проблематики; одно — двоплощинні, через те з ними легше, їх треба розкрити ножем, як горіх (ви пам'ятаєте, у Шекспіра є таке місце — людина зі своїм мікрокосмосом замкнена, мов у шкаралупі горіха), або ждати, як на равлика, щоб показав ріжки. Тоді ви зазирнете в душу й сахнетесь від веселки, яка там спалахне. Ось де люди інші — багатоплощинні, многогранні як шліфований камінь, і одні грані рапаві, другі — світяться. Це чудернацьке. Але, ви знаєте, ці роки це таке жарке горно, там усе перегартовується, гине, попеліє або розцвітає неймовірними, небувалими барвами — свічінням вогнів.

— Розповідайте про себе й про все, ще, ще...

Моє схвилювання можна віднести на карб іншого. Аджеж і вона сама знає, що все, що сьогодні її, й усе, що ще відмежовує її від цього, тутешнього світу, це — я. Аджеж я джерело її жаги, її стремління. Може я душа її?... Проте ми говоримо-зовсім у реальних плянах. Як і діємо. Я ствердив велику реальність Галоччиної особистості. Вона називає всі речі своїм іменням. Вона все бачить і знає. Вона не боїться видатись трішки вульгарною. Вона вірить, що я її знаю — її, об яку обіб'ється все нице й відійде. Єсть просто нагота доби. Всяка роблена жіночність зайва. Життя є життям без облуди, й проте життя гарне.

Підпільну акцію не треба романтизувати. Це стихія, як і все інше — любов, війна зростання мас, творчість і Дністрові хвилі. Це тільки перерва між двома поїздами життя: один мчить в особисте, нехай щастя, нехай забуття, другий — в життя інших. Тільки повна екзистенція, *keine verkrachte Existenz*, як говорить майор Енґерслебен (хто такий майор Енґерслебен? А, це власне той ...), *pas d'existence manquel*, як сказала б мама. Бідна мама, а втім....

Яка стихія — рідна земля! Яка це правда — міт про Антея.

В Бучачі; таке місто з барокковим ратушем — іграшкою, з лябіринтом вуличок, вони пнуться під гору, сонцем вижарені; огорожі з каміння, а Липа вилискує ятаганом між вербами. Спинився час, спинились хмарки, такі снігокрилі лебеді. І цей запах землі, ця страшна, нестерпна гаряч землі передається садам, камінню, людям. Це була онова кохання, знаєте? Це була повідь жаги, недуга й хміль, але враз із тим підземна сила, що нею напивались, вона, Галочка, й Ірин. Соняшники коливались за вікном, над киддю зеленяви, відвертались від вікон. Це була хатина добросердих людей провінції, що поблажливо дивились на їхню жагу.

Вранці на траві дзвеніла роса, й на луках мантачено коси. Впасти в річку — вона зараз же за садком тіло шпигала холоднеча, ця ранішня свіжість, але сонце вмить до однієї краплини спивало вільготу. І під вербою, мов діти, сміялись назустріч дnevі: Ірин цілував її плечі, золоте іскріння пушка на шиї, лоскотав її поцілунком.

Що є любов, як не глядіння в далечінь, туди за імлу очей, в далечінь, що стане свічадом душі, коли жагу змінить злагода певности — Ти це я, я це Ти? ... Соняшники відвертали важкі голови, бузок соромливо ронив свій квіт.

— Чи може любов раз скінчитись? ...

Моє питання вирвалось недоречно, я зовсім не хотів, щоб воно саме тепер, саме тут зайшло за глибоко затаєний, болісний відгук.

Галочка кинула камінці під хвилю, що набігла. Вона перекидала їх у долоні, гранчасті, різноколірні витівки ріні.

— Любов це онова, повсякчасна онова. І саме це — проба любови. Це велике мистецтво бути одному новим, щодня новим. Не зважаючи на спокусливість новизни (кожний чоловік любить невідоме в жінці), уміти з щоденности визволити дедалі все новішу снагу до любови. Аджеж людина щомиті відкриває себе. Чому ж не відкрити любови, що така багатюща своїми відмінами? ...

— Але колись ця все нова відміна стане останньою, колись прийде межа. Нудьга.

— Цього не може бути.

Хвиля засокотала осітнягом. Я сказав — так, і любов, і онова, і жага, і життя. Яке Галоччине завдання в цій акції? Палало літо, й ми забували, що нечутно, зовсім нечутно сідає за нами, на піску розпростує крила шестикрил-мара. Єсть завдання — в три — чотири дні закінчити. Майор Енгерслебек. Папери про дисльокацію, важливі інструкції, шифр і дані про нас. Крім того, схеми довозу пального з Румунії. Треба його зацікавити, створити атмосферу, здружитись, знайти.

— Ви знаєте, на що йдеться, Галочко? ...

Вона кинула камінець зовсім далеко, сливе за межу, відзначену поплавищами. Люди пройшли повз нас. Прислухались. Згодом:

— Знаю.

— А Ірин? ...

Вона знизала плечима. Що ж — це наказ. Але (згодом помовчавши);
досі він мене охороняв від цього...

З "Ар'ядни" били в ґонґ, на обід.

XIV

Рокованість — це таки призначення кожної жінки, хоч би найспокійнішої що до свого щастя. Кожна жінка несе в собі рокованість, з невблаганною послідовністю наближаючись до розв'язки — в декого-страхливої.

Галочка схилялась наді мною, часто, в соняшному дозвіллі, — я лежав горілиць над річкою й перебирав, зморщивши лоба, містерне плетиво цих днів з їхніми обличчями, примхами, гримасами й тихим рухом хмарин. Зелена твердь, найсубтельніший залом смарагду, ні, це буває: ви дивитесь у лісі в глиб листви — прорідженість, тремт зникає й високо, високо зеленолиста падь твердне, там уже чорнота прірви.

Я, відкрито скажу, боявся за цю зеленяву очей. Мов би насмішкуватість, мов би іронія приреченого й тільки інколи блиск жаху — усе ж таки вона була в своїй істоті тільки кволла жінка. Ні, я заборонив би їй ці експерименти. Єсть жінки, заздалегідь приречені, єсть жінки — шпигунки за фахом, єсть фанатичні, одержимі, дечим упосліджені жінки — милосердя для них — вони йдуть посліплі, вони йдуть, бо інакше не можуть. Але вона? ..

Ні, навіщо — за цим могла б критись таїна їхнього життя, Ірина й Галочки. А я

вставав рано, коли роса зрізувала стебла, роса була й на її косі — я міг би думати, що вона цілу ніч лежала в шемріючій траві й слухала, як говорить молодик, річка, осітняг, земля.

Ступні вгрузали в рахманний пісок, натрапляли на камінці річки, очі шукали спокійних виломів берега, цих лагідних ліній обрію, що стрічався з голубінню неба. Шокрок — падав промінь, дедалі гарячіший, роздирав жагливу листву садків, підтинав сухий шум осоки. Я роздягався — річка обдавала мене шепотом бриж, цей її неспокій, невгомність, затаєна в гадано мовчазній прозорості хвиль, починали хвилювати. Річка знала багато чого з моїх дум і мрій. І тоді, як Еос, з'являлась Галочка. Я мисленно цілував перлямутр її плечей, рожевість колін, я сміявся від лоскотання русявої хвилі її коси. А втім я сміявся з себе. Нічого. Нічого не було — тільки били б'ючки молоточками в скроні. Я прагнув стати холодною, цілющою хвилею Дністра.

— Енгерслебен? Підполковник фон Енгерслебен? ... Ви знаєте, він міг би подобатись. У нього тип фрідріхівського генерала. Він уродженець Потсдаму, зі старовинної офіцерської сім'ї. Він повертає голову, й вам здається, що близько лопотять рококові прапори, рокочують бубни королівського маршу й б'є гострим запахом кінського поту. Це вояк своєї батьківщини. Він знає обов'язок, відданість, смерть. Його філософія нескладна. Він не жорстокий, він не терпить намулу доби й Гітлера вважає безталанною, невійськовою людиною, невдахою, навіщось потрібною батьківщині. Але й батьківщина його своєрідна. Це Zucht вояка, це зведення генерального штабу й парадний майдан у Потсдамі. Крім того честь. Ви знаєте, це досить могутнє слово...

— Що він думає про вас, Галочко? ...

— Він закоханий у мене. Це зовсім не смішно. Це трагедійне. І мені навіть шкода його-цього жилястого, випростуваного, блискучого, блискучого марса з сивіючими скронями.

Під небом, високо-високо, ширяв шуліка. Він застигав, розпростерши крила, зорив.

— Напевно цей Енгерслебен — анахронізм. Або пересічний вийняток, зрештою такі ще бувають між ними. Морозний погляд, олив'яність очей — дивна порода тварини з глибоко захованим нахилом до сентиментальності. Філософічна плівка над масою сірого, зовсім непридатного до різьби матеріялу.

— Ви мене познайомите з ним, Галочко? ...

— Якщо буде потреба, я, здається, впораюсь швидше, ніж гадано, з ним.

Шуліка знизився й, подумавши, попростував на південь.

— У вас проскрипіла незвична нотка цинізму.

— А чому я маю дивитись на цього Енгерслебена інакше, ніж на всіх? Ненависти нема, а презирство. Ненависть це ознака людей нижчого ступеня. Презирство до людини, що творить без докорів совісти, творить з погнобленням власної особистості масу, орду. І ця його честь — релятивність. Джентлмен зрікся б себе, а не знехтував би честь.

— Але в його понятті йдеться про імперію.

— Без етичного субстрату немає імперіяльної ідеї. Єсть просте грабіжництво. Рим

із його розбишацтвом щось ніс із собою. І Олександр, і Наполеон. У них нема нічого, крім скавуління виголоднілого вовка. Ніякого приводу до поезії, друже

Мене цікавила б техніка опанування Енгерслебена. Щодо цинізму я помилявся — це була рокованість. Галочка її збагнула і йшла, гнана стихією, і йшла наосліп, можливо, в глибині душі певна своєї загибелі.

Ввечері, коли рожеві дімки зайнялись червоними видмами, коли над Дністром нікого не було, крім чабанів і атражників, я бачив Галочку на головній вулиці з високим, ставним офіцером. В його моноклі відбивався червільковий захід. На ефесі кортика глумливо вигравав захід. Автомобіль розпанахав куряву, на крила припав пил, запилені шиби спалахнули шарлатом, ззаду сміялась Галочка, й її червонавий шаль розмаяв легіт.

Околиця значилась як "Bandengebiet". Щодалі до підгір'я клітини спротиву твердшали, щетинились дулами кулеметів і автоматів. В полонинах горіли вогні, зворами йшли люди: втікачі з транспортів у Німеччину, давно нелегальні функціонери руху спротиву, кольпортери підпільних видань, саботажники, просто невдоволені. Уходники, левенці. Люди зеленої кадри. Люди звідусіль. Кволі й вольові, переконані й відкинені інерцією історії проти власної волі, перекинчики й звістуні нового гуманізму. Вдосталь-герої. І вони проходили вужем рейдів, через сонні села, через окраїни міста. Валками, запиленими фургонами їхали, йшли. Вітер шматував їхні лахміття, вітер співав за ними, — своєрідний романтизм важких непоетичних людей. Вибухали динамітні набої, й мости вилітали, ці пір'якові легкі мости, містерними луками впавши над проваллями. З'їздили поїзди під насипи й, перекинувшись колесами догори, як скелети великих, залізних жуків, лежали проти сонця.

Я тільки міг догадатись про осередок, що логічно кермував цим виром убивства, пожежі, вибухів, глуму, презирства. Ірин — лірика була зайва.

XV

Стіна з Буковинського боку потемніла, зливаючись з небом. Білий мур манастирика, тихого скиту, яснів як ізумруд — прозоро-зелений від місяця. І шерех місяця, зміїний слід його пішов по кучерях садів, по ріні, плів з хвилями. Граничери запалили цигарки. Біля розваленого мосту ловив хтось рибу. Вночі — дивно.

І. Ірин зійшов униз, по камінних плитах, праворуч від висадженого мосту, на рівень, його голова світилась від того зеленкавого місячного шереху. Хто був з ним? Ах, я пізнав її, ця дівчина йшла за дня берегом. З обличчям грішної Мадонни, її очі потуплювались, з-під вій йшли довгасті тіні тужливості, презирства, наситу. Висока й струнка, з крутістю стегон, що бентежила. Говорили, вона відбилась від якоїсь музичної комедії, з Києва чи Херсону. І справді, степове дзвеніло в її тяжкуватій ході, в дебелості, в її налитих губах і в жгутах коси, закрученої довкруги голови. Тепер її ковтки спалахували зміїним блиском луски. Вона чекала, вся як слух, як степовий дозір. "Лариса?" "Я" — дзвеніння степової трави ще настирливіше в її голосі. "Сядемо ось тут." І його, Іринів голос тремтів украдливо. Роси зрізали моріг срібним лезом. Дністер пестив камінці. І шерех місяця й плюскіт хвилі, вдаряючись об зруйновані

мостові бики, й їх шепіт плив безпересталі, як жаглива річка спокуси. Плотичка кинулась у хвилі. "Ви знаєте Орлика?" "Ну, точно." "Так, це він про вас розповідав, марив." "Ну, що з цього маріння, він був добрий товариш." "Його забрали." "Давно?" "Давненько, — може вже не живе. А ви знаєте (він сказав це перегодя, розкуривши цигарку), я з того часу марив про вас. Орлик був трохи поет. Він вас любив, як вірші. Він вас називав Оксана, Мар'яна, чомусь на анна, ви розумієте, в цьому ремінісценція, казав він, чогось половецького, розсіяного і осяяного по степах дівочого прагнення..." "Ну, це забагато." "Справді — втім він романтик, але вас накреслював добре, я пізнав би вас у юрбі." "Ну, точно." Сміх побіг униз по камінцях. Стражники йшли горою. "Вас чекають тут, навіщо ви це, Ірине?" Мовчанка, мовчанка. Цигарка спалахнула. "Я її ніколи не любив, Ларисо. Справді. Вона тільки потрібна була справі. Вона надто лілейна, надто випечена. Вона як квітка в вазоні, в оранжерії. Її перверсність мене іноді гнітила. Я — селянський син, Ларисо. У ній є щось від загибання соціальної кляси. А наша нація це село. Може ми й обійдемося без них, без тих, що нас колись зрадили, а тепер знов повертаються до нас, тільки чужі, їх треба боятись" ...

Можна було усміхнутись від цієї соціологічної вилазки. А втім може правда, він не любив її, й Галочка не любила його може це було тільки маріння, що зникає, як тільки прийде день, розітне день привиддя своїм променіючим лезом.

Лариса розповідала. Я хотів підвестись, але не міг — хіба це була тільки їхня таємниця? Дороги, дороги в Україні розбіглись, вгрузаючи коліями в чорнозем, дороги доль військових, суспільних, історичних. Все та сама мережа роз'їджених доріг, безконечних доріг. І тільки одна — людська. Прослалась, як стежина через розворі-колії.

(... раптом валять у двері. Ввалились. Цілий відділ. З півтора десятка. А на дворі зима, лютування. Хутори сплять. Горілка, сало, хліб. Потім музику завели. Грамофон, їхня гармонія. Відгорнули килим з підлоги. Танцюємо. Шуршання таке. Поскидали мундири. Один такий, Фріц — гарний навіть. Розхрістані груди, волохаті груди, а медальйон (знаєте, той їхній, з нумерком) вилискує до гасової лампи. Перегаром дихає. Синьо, зовсім синьо кругом, і тільки такий бурий туман увихається. Дівчата спали з ними, дехто звалився. Цей високий тягнув мене, але п'яний, тільки белькоче, впав і заснув, як камінь. А я тоді, ще з однією, їх усіх-до ноги. Без пострілу...)

— Як же так? ...

Вона посміхнулась, подивилась на Дністер.

— Подушили. Це "Rote Teufel", знаєте? ... Вони приїздили палити село.

— Це добре.

Хвилі побігли, побігли. Він, мабуть, зукоса дивився на неї. З-під її очей ішло проміння, все таке ж зеленкувате — далекий відсвіт ракет. Хтось іде зарінком. Дихає земля, важко, втомлено. Й груди здіймаються раптовіше. Хтось пішов по мосту, побачив прірву, повернувся. "Bandengebiet, verfl..." Тіні, тіні. В ріці перлини, до зеленкуватого шерху — сміються, виграють. "Бідна Галочка .. А втім ... Я хочу йти. Доволі. Ще голос Лариси:

(... станції, все станції. Ешельони. Велика Україна. Страшна Україна. Вояки — італійці, німаки, еспанці, монголи, хто їх назбирав, цю наволоч? ... їхала в кльозеті. Смерділо. В коридорі теж. Вояки гавкотили. Недобре стало, млосно. Сиділа на колінах. Хтось брав за руку. Нехай, сволочі беруть, аби проїхати. З боків заграва. Насип, зрізаний ліс, щоб галявина була. Й раптом забряжчало скло, все шкереберть. Наші. Партизани ... Хотілось плакати з радості. Я й плакала, уявіть. Це ж знущання, презирство, таке презирство до нас. Мені тепла кров текла по руці... А потім у Львові один мені пропонував п'ятсот злотих, щоб іти з ним. Ви знаєте, мені цього аж шкода стало. Після всього, що пережито... Я була в такому стані тоді, у Львові, що могла б піти з ним, взяти п'ятсот злотих, убити його й причепити йому до грудей ... в готелі...)

Можливо так і було. Дороги, дороги, дороги ...

— А як з театром? ...

(... Така собі Frontbuhne. Власне, для насолоди. Позбирали дівчат, бідних, знівечених, зголоднілих. В Харкові це ж голод був. І з Дніпропетровського, рештки якихсь театрів, ансамблів. Вранці один, барон Борман, із скрипучим голосом, із стеком ходив здовж шеругу, приймав рапорт і бив. Жінок бив — уявляєте?... А вночі вривались. Тягнули пити, танцювати. Роздягали. Бідні дівчата, бідна Україна. Поки Бормана не зліквідували. Наші ж...)

— А ви? ...

— Навіщо питаєтесь?

Хвиля плеснула. Нетля пролетіла над головою, торкнулась крилом. Місяць заходив за буковинську гору-кручу. Тіло жінки належить їй і нікому більше. Скоро буде світанок. Треба йти. Мені нічого знати. Я все знаю. Я давно все знав. Все життя інших. Здається спочатку загадка, а потім все ясне. Заплетені руки над головою, як лілеї. Зламані лілеї. Години сочаться крізь шамшіння листви. Ніч як дно чудесної затоки. Саги під івами дрімають. Місяць теж хотів доторкнутись до тіла, до волосся Медузи. Місяць ревниво біг по колінах, цілував стегно, його шовковість. Ковзнувся й пропав, засміявся коло вуха зеленим ковтком. В камінні цвіркотів цвіркун.

(— Але всетаки ви любите її, Ірине?...

— Якби любив, я б не пустив її до акції...

— Енгерслебен?...

— Так...)

Ціла зеленява саяв на річці. Карнавал саяв. Перлини — камінці на дні наливаються зеленим жаром. Яснішає обрій: Скоро косу понесуть в росу. Це неправда, що жінки люблять брутальність. Любов це материнство. Жінка-вічна проматір.

(— Але коли мене заб'ють, ніколи не ходи з другими по цій леваді, ніколи не рви цих квіток-дзвоників, ніколи не слухай цієї хвилі...)

Я пішов у росу. Може й за ними-довгий, чорний слід по срібній леваді.

XVI

В "Ар'ядні" ще ніхто не відчував кінецьсвітнього. Я проходив повз череватих добродіїв, зайнятих калькуляцією цін на чорній біржі, гандлярів, долярами й золотом,

повз урядовців місцевого самоврядування, самозакоханих панків з блиском окулярів, оправлених у золото, розтучнілих на доставах і льюальній співпраці з окупантом. Повз мене в пунсовій піжамі пройшла співачка, миле-вульгарне ество, яке я недавно бачив на сцені в ролі Кармен, їй секундував один з місцевих конетаблів, молодий кар'єрист з самовпевненим обличчям расового пройдисвіта. Атлетичної будови поет не пізнав мене, хоч ми перед війною зустрічались в одному літературному журналі. Він єдиний, не зважаючи на свій романтизм, інтуїтивно прочував кінецьсвітне й зникав в осітнягу, полишаючи за собою дим махоркової цигарки й скравок вірша. Потім була група акторів із провінційного театру: вони тримались гуртком, пожадливо розкриваючи очі на всі сторони, вглитуючи всі плітки. Галочка їх бентежила. Вони всі вважали її куртизанкою високого рівня. Їй не було потреби розвіювати їхні міркування. Галочку це навіть розважало, вона проходила повз них, зумисне коливаючи стегнами й остентаційно малювала уста. Панії відвертались і відводили притьмом своїх чоловіків у нетрі садків. Теж і мої стосунки до неї становили об'єкт домислів, натяків і містерних плетив.

А за взгир'ями щоночі проходили партизанські відділи. За віллами, над Дністром, сипались у воду кулі. Поїзди проходили з кулеметами на льюкомотивах, поїзди тоскно вили, виїжджаючи в рівнину, в океан хлібів. Щодень світанням розстрілювано партії заручників, гадюками-гадюками пнялись на підгир'я рейди. І тиха ніч, гаптована зорями ніч, розкривала шатро над партизанськими стоянками, вільготне, сповнене пахоців подільського літа. Йшла боротьба.

— Друже, сказала мені Галочка, коли стихла спеота й ми сиділи на веранді, а очі провінціалів наполегливо впивались у нас; Ірин мене зраджує. Мною пробіг нечутний тремт.

— Вам так здається, дорога. Чому б йому вас зраджувати? ...

— Я думала над вашими словами: чи вічна любов? І я знітилась у тому розважуванні. Ні, любов не вічна. Любов, як етюд Шопена, має свою пуанту й мусить ввірватись, завмерти.

— А онова? ... —

— Онова можлива, коли любов виводиться з джерела абсолютного захоплення. Це джерело повинно бити безпересталі, з глибинною снагою. Тоді любов це золоті хвилі потоку, що ніколи-ніколи не висихає. Мені здається, що у Ірина ніколи не було захоплення. А втім я знаю, хто йому подобається...

— Хто, Галочко?

Я обернувся і побачив: по сходах на веранду йшла Лариса. Так, я пізнав її, це була вона, це мусіла бути вона і ніхто інша. Її краса була протилежна Галоччиній. Коли Галочка це весна, Лариса — літо. Розкішне степове літо з голубінню безмеж, з душною ваготою розжареної синяви. Це була королева скитів, пані тарпанів, полозів. Без жарту, в її очах таїлась пристрасть кінних переходів, кочовищ, згар покинутих вогнищ, радість руйнування, радість трофеїв. Галочка не знала, хто вона, звідки й яке відношення має до неї Ірин. Вона не знала нічого конкретного, але Лариса це був тільки символ. Така, а

не інша повинна була полонити Ірина. Вона була певна цього, як самої себе.

Я не знаю, чому Ірин знехтував конспірацію. Він теж прийшов сюди. Він сів сам, на один столик далі від нас. Я бачив як з-під вій Лариси, що сиділа зовсім далеко від нас, у гурті акторів, раз-у-раз жагтіли довгі промені. "Як справи?" кинув він, п'ючи лімонаду. "Все йде добре. Він двічі запрошував мене до себе." "Дуже мило. Він закоханий у мені." А-а-а, вітаю..." Проміння очей Ірина й Лариси зустрілись далеко-далеко й розсіялись. "Він припадав до моїх колін." *Tres bien* — лімонада зашипіла, це була вже друга пляшка — я ніколи не думав, що він такий романтичний." "Він джентлмен, яких мало" ... сухо прошепотіла Галочка, "його можна шанувати". "Залишається питання ..." Я мушу залишитись у нього на ніч, сьогодні..." "Надіюсь, все буде гаразд..." Мені хотілось підвестись і вийти геть. "Сьогодні код буде в моїх руках." *Tres bien* — він кивав головою як бовванець. Бідна Галочка. Вона тремтіла, я бачив це по цигарці, що жевріла між її пальцями. "Ірине, ти вже мене не любиш, я знаю. Ти мене зраджуєш." "Сцена?" "Ні, але мені це потрібно знати — ти знаєш, що я для тебе йду до Енґерслебена." "Для мене? Я гадав, для справи." Проміння знов зустрілись. "Справа це — ти, ти знаєш. І ти мені мусиш це сказати, чуєш, мусиш..."

Це було по-жіночому, гідне милосердя. Ірин спокійно поглянув на неї, на мене. "Я тебе люблю, Галочко, я тебе не зраджу. Тільки вірність. Чи не так, друже? ... Я міг би в цю мить вирішити становище. Я вагався. Я ще вагався. Я дивився в очі Іринові, він мені. Й він збагнув, що я знаю все. Але тоді в його очах замигтіли ці дивні, лиховісні скалочки. Я збагнув, що він міг би, зректись усього. В одну мить. Навіть життя. Навіть місячного шереху над Дністром. І я сказав: "Галочко, це правда — Ірин тебе любить, як завжди." Вона спалахнула. Знадвору озвалась автомашина. Я вийшов з нею. Це була штабна машина Енґерслебена. Його монокль відбивав це потемніле небо, хмарини, отари хмарок. Він стояв, приклавши руку до кашкета.

Його обличчя, порізане шрамами, було зовсім поважне, сливе мертве. І в тому був тріумф його прусацької раси: він не видав себе. Я збагнув: він божеволів від Галочки.

— Це мій знайомий, письменник...

— Дуже тішусь.

Він подав мені суху руку. Він пробував усміхнутись. Я знаю, в інший час, він зрівняв би мене з пилінкою на своєму блискучому чоботі. Я був ніщо для нього, тотальний нуль, але через Галочку я виріс у щось.

— *Schones Wetter, nicht wahr?*

— *Wunderschon, Herr Oberstleutnant...*

— *Sie sprechen ausgezeichnet deutsch, Herr Doktor...*

— *Ich habe meine Studien in Deutschland vollendet...*

— *Ah so! Tja, das ist wirklich schon...*

Він уже нетерпеливився, він не мав про що говорити. І в ту мить, коли його монокль відбив (я це бачив) спучулуватіле обличчя, чолом його пробігла блискавиця. Так, і це бачив я. Він подумав про мене зовсім інакше. Я опинився знечев'я в зовсім іншому контексті його уявлення. Ця мить для мене могла вирішити життя або смерть. Йому

майнула думка, я знав її, я читав її в його очах, що я це не я, а хтось зовсім інший, лиховісний, підозрілий, небезпечний. Ворог. Так, тільки ворог. Але Галочка мене врятувала.

— Wir fahren, Herr Oberstleutnant...

— Jawohl, Grafen, wir fahren ...

На нас дивилась уся веранда. Всі череваті, золотоокулярні урядовці, спекулянти, шкурники. Ірин і Лариса. Я відійшов. Я не належав до ансамблю. Підполковник відчинив дверцята, Галочка ступила на підніжок, вона ще обернулась, поглянула поверх моєї голови, в закуток веранди — вона шукала Ірина. І потім ввійшла в машину. Я подумав: Марія Стюарт іде на ешафот.

XVII

— Cogito-ergo sum, озвався я, підвівся й крізь тафлю віконної шибки вдарила мене салатно-синя влада ночі. Ізар брязкотів сталевим пасмом за деревами; я тепер лиш помітив, що один осокір, розщеплений бомбовим ударом, стояв безлистою, сухітливою скаргою.

— Sum-ergo cogito, поправив мене професор Кравчук; ви відчуваєте, що така формула нам куди ближча, ніж декартівська. Від існування починається все; це гола правда, не потребує заперечень або це заперечення заперечення, в кожному випадку це об'єктивна правда, наша діяльність обмежена життям, між народженням і життям існує дійсність волелюбної, вільної людини, те, що буде завтра, — поза нами, те, що було, переконтролюємо нашим сьогодні, одне слово — наше буття в світі це факт, непереможний, як рокованість.

— А що ж тоді з вашою вільною людиною?...

Галочка й ми всі були ще в темряві. Сутінок відгороджував наші єства й це надавало деякої сміливішої барви думкам, чи взагалі це не парадоксально, що в темряві мислення світлішає.

Ми не бачили професора, ми бачили тільки його вусату тінь, він витікав, як із безодні.

— Наперекір усьому — людина вільна. Голе життя, але людина сприймає його або ні. Себто — людина сама відповідає за свою долю, б'ючись із життям, з його прикрим, недоречним фатумом часової обмеженості, людина завжди є собою. Звідси безконечна драма її існування.

— В істоті речей це чорний песимізм, завважив я, цей фатум життя, замкненого тільки сьогоднішнім днем, і це борсання людини.

— Так, надії тут мало, промовив професор Кравчук, але прагнення волі вистане на виповнення цілого життя людини. Якщо ви це називаєте песимізмом, то, додаймо, це песимізм активності.

Галочка відійшла від нас, але, можливо, вона й не відходила — я був певний, що вона далеко — далеко від нас, в ретроспективному пляні. Вона підбирала схему для поєднання вчора — сьогодні.

— Я віддавна відчувала цю тривогу життя. Цю погорду до немічності людини

зламати кордони. Але з вас ніхто не порадив би мені своїми теоріями.

— Порадити взагалі не можна, тихо проскрипів професор, можна тільки стверджувати.

— Галочко, вирішив я, усе ж: ви ламали кордони. Пригадайте комплекс Енґерслебена.

Я знав, що це її вразило. Але не було ради, я хотів, я болісно прагнув завершити ретроспективність цього вечора.

— Я недавно довідалась, сухо промовила Галочка, що Енґерслебен був деякими нитями зв'язаний з заколотом 20 липня. Я не помилялась, це був *chevalier accompli*, звичайно, в пруському стилі.

— Галочко, я прошу тебе засвіти світло, голос графині прозвучав старечоневдоволено: *je ne peux pas rester tout le soir sans lumiere ...*

— *Tout de suite, maman*, я хочу ще докінчити дискусію. Друже (її голос дещо-тремтів), ніхто, крім нас двох, не знає справи Енґерслебена, й не треба. Він повівся зі мною по-лицарськи. *Ma foi!* Якби ви це знали тоді, коли я вам принесла ці документи...

— Ви були страшенно бліді...

— За мною була смерть, друже. Світла, як світанок. Лицарська смерть. Енґерслебен побажав мені доброї ночі, я знала, що в цілому домі ми двоє ніколи не заснемо. Він горів із кохання, пробачте романтичне окреслення, він мені сказав — ви або ніхто. Ви читали колинебудь в очах людини приреченість? Я була поготів у його владі; я була зрештою готова до повної покори, ви ж знаєте це. Він міг бути собою, але він не був. Він затиснув зуби й відійшов. А я добувала код, Це була чорна невдячність, *n'est-ce pas?* Від цього можна було б втратити всяку віру в людину. Але він, заставши мене біля свого стола, збагнув, що для себе я цього не роблю. І між нами стала смерть.

— Це ви його застрелили, Галочко?... Мій голос звучав глухо. Я знав — графиня знепритомніла, професор широко відкрив очі. Павза, павза.

— Ні, друже, він застрелив себе сам . . .

Жасмин тихенько постукутів листвою в шибки. Зальотниця Катя сміялась на дворі. Над Ізаром ще раз блиснула зірниця й упала в сталевий стоп хвиль.

— Ще одно, коли ми при цьому ...

Галочка підійшла до мене зовсім близько, віч-у-віч.

— Ви мені мусите сказати, знав тоді Ірин Ларису чи ні?...

Я мовчав.

І коли в кімнату ввійшов хтось новий, я зідхнув з неймовірною пільгою. Графиня засвітила світло.

— Божок, посміхнулась Галочка; Божок — індійський гість. І, забуваючи вмити наш діалог, вона підбігла до фортепіяна та заграє з увертюри до "Садка" Римського-Корсакова. В цьому була насмішкуватість і дитяча простота, проте більше глум. Акорди зривались, летіли до світла, що бризнуло жовтавим водограєм з-під абажуру — ціла кімната сповнилась мальовничою пустотливістю: казковий чертог мій ожив.

А індійський гість стояв нерішуче, з боєм, що його не могло схоронити кам'яне,

жовтувате обличчя. Вона завжди так глумиласть з нього. Це був, до речі, кавалер гарної постави, в беззакидному одягу, з лицем, що нагадувало будду. Божок — це йому пристало. Він врешті отямився. Пригладив уже й так гладку, чорну чуприну, підійшов до графині, що приязно наводила на нього льорнет, до нас, по черзі. Його очі були прозорі, нахабно — прозорі.

— Як справи, sir; крехнув професор, я чув ви стаєте королем післявоєнної біржі? ...

— Зле.

Божок блиснув діамантиком на перстені.

— Я тобі приносила щастя, Божок.

Він повернув до Галочки голову й легко похнюпився.

— Можливо. Але кон'юктура взагалі мертва. Треба звідси виїздити.

— Я надіюсь, ти привіз вина, Божок?...

Вона його мала ні за що.

— У мене сьогодні різні гості, гості і настрої, ну, як сказати: в кольорах, шарлатно — шарлатно-синій...

Я привіз вина, Галочко, сумно, промовив Божок, я не знав, що у тебе свято ...

Я любив цього хлопця завжди. Він був небезпечний своєю мовчазністю. Його уста були стиснені презирливо-нудьгуюче. Але це був зразок людини. Я любив дивитись на нього — його легкі, вкрадливі рухи заспокоювали, за ними таїлась сила. Він умів грати. Він тут був зовсім інший, тихий, несмілий, як присмерк, але я знав, що він уміє йти крізь воду й вогонь. Він нишкнув перед Галочкою. Я міг сказати, у нього була тільки одна мрія в його холодному, кам'яному житті — ця жінка.

— Шкода, що ви не прийшли раніше, Божок, промовив я; професор мав тут вичерпні доповіді, нав'язуючи до філософії доби ...

Божок підвів на мене свої прозорі очі. Мені здавалось завжди, що він шукав у мені союзника. Аджеж я завжди відігравав неутральну роль і ніколи йому не загрожував.

— Філософія доби? ... Є мода й на це. Абсолютно не цікаво. Війна визволила й зробила безробітними спекулюючих ідеями й доктринами. Тепер їхній час. А в тім і маразм потребує філософії. В принципі, існує тільки одна філософія.

— Яка, Божок? ...

— Сили. Ці скиглення про гуманізм, християнство, демократію — не більше, як облуда. Людина не міняється й вірить в одну віру, повсякчас: у кулак.

— Фе, як вульгарно, Божок ... крикнула з другої кімнати Галочка. Він спаленів.

— Можливо, я не вмію висловлюватись. Але до ушляхетнення людини ще далі, ніж було. А втім це мабуть Сізіфів труд. Людина є така, яка вона є. Мене ніщо не переконало в протилежному.

— Це одностороння правда, mister Божок, скрикнув професор, вашу філософію чи квазіфілософію можна прийняти тільки частково, скоріше як методу, а не ціль. А в тім це простора тема.

Божок кивнув головою.

— *Assez de debats*, вкотилась у кімнату Ганна Олексіївна

— У професора був жахливий прононс. Але він був щирий:

Божок привіз пречудесні речі.

— Я дивився на нього. Божок сидів на канапі, рівно, як камінний божок. Його очі іскрились, мерехтіли тисячами вогників: він стежив за Галочкою. Його обличчя, рубане в камені, жовтувате обличчя людини сильної, як залізо, мовчало. Іноді лиш шарпалось внутрішнім, невидним болем. Він любив її до забуття, до рику від сливе фізичного болю. Але я був певний, що він лелієв десь у своїй втомленій надрі зеренце надії. Скло дзвонило. Накривали до столу. Крізь пляшки бігли електричні, усміхнені промені. Було тихо — мені здавалось, я чую, як шарудить Ізар, там за деревами, миючи камінь. Він вплив безпересталі, як життя людей, як життя всіх інших. Я зукоса, через дзенькіт скла, поглянув на Божка і він на мене. Ми не бачились давно, ми не сподівались зустрічі, але ми думали про одно. —

XVIII

Флейти вулиць верескнули. Сніг у закапелках і на карнизах лежав, як верес, прибитий вітром; де блимнув ліхтар кругом, вдиралась у синяву жовть. На середині вулиці гливка чорнота. Фари машин розпанахували темінь — звідти кричали los — lo — os, geradeaus — aus, машини хотіли звестись дибком, але не могли, зікри фар наливались кривавим блиманням, auf geht's auf geht's, під шоломом зведене корчіїним криком обличчя ляйтенанта жевріло мерлецькою суглинковою зеленкуватістю, ляйтенант не спав уже довгі ночі. Schei?dreck, wo bleibt die zweite Kompanie? ... Вантажники, танки, кавалерія, мотоциклісти вгрузали в жовтий сніг, заривались у чорний сніг, наїздили на задніх — об високі мури мовчазних церков, об посліплі поверхи будинків, об голизну садків оббивались утомлені голоси, до краю втомлені, як жбурнені в провалля.

Я стояв у брамі готелю, за перекинутим ручним візком, і його голоблі, як скарга, знялись у жовтіючу ніч. В роті перегар — навіть вулиці, сніг на карнизах, мряка, розштовхувана мордами машин, перегорали синявою алькоголю.

Над станцією кропітливо впали срібні сосонки ракет, і все знечев'я бризнуло мені в обличчя дугасто, ніжно, як серпанковий троїстобарвний шаль. На другому боці став Ірин з дезертиром. Вони вибрали інтервал між машинами й перебігли до мене. Дезертир був п'яний, без сумніву, таке але-беле-меле-белькотіння, хитання, блакить в очах, заслана млою, але Ірин кріпко стояв на ногах. "Ну, як?" "Ну, відступ але Карпо переказує, що місто боронитимуть, П'янгород боронитимуть" .., ... "ітимуть". — повторив дезертир. "Куди там, утікають без тямки". "Отже, так — Карпо весь час у зв'язку з Heeresgruppe, там сидить одна наша дівчина, як тільки яканебудь зміна, нас повідомлять. Карпо на горищі — при телефоні. Зірвавши міст, починаємо акцію. Будуть як у пастці. Зрозуміло?" ... "Дезертир схопив в'ялий торок мелодії. З третього поверху грамофон: Лілі Марлен... "Слабе діяння літаків", пахнув цигаркою Ірин, "ідемо на гору".

Дезертир відштовхувався від мурів, хміль його минав. "Ви знаєте пародію на Лілі Марлен? ..." Готель звисав над цією вузькою вулицею, над потоком автомашин, здригався, от-от падав від злобного гуркотіння танків. Готель — діра, як і все тут,

облуплені стіни, рипучі сходи, рідина, чорна рідина на сходах — горілка, кров, — перегородки, голоси, сумбур голосів. "Це нетря, ви знаєте, тут усе можете дістати .." "Навіть любов?" "Звичайно". І мурашва, наші, німці, шпіцлі, жиди, що переховуються, спекулянти, чорна біржа й долари й вино, шампанське з 924-го року, перепустки до Райху. І агенти гестапо. І сексоти. "Ходім, ходім..."

Ірин обернувся, одним-двома ступенями вище, у синьому мигтінні лямпки маячив скелю. "Де Галочка, Ірине?" Він посвистував, не чув, чи що? ...

Равтенделяйн, мов золоткучера Равтенделяйн, шепотів дезертир, і я приглянувся до нього зблизька. Від нього було перегаром. Але він вже не холітався. Його обличчя було пристрасно гарне, хоч надміру худе, й очі в яминах. "Ви не знаєте дезертира", завважив Ірин, "це він визволив з військової тюрми Ларису, бідну нашу Ларису..."

Дезертир знечев'я спалахнув, він штовхнув мене в цямриння вибитого вікна, звідки мів мокрий сніг і падав йому на кучер (він був без шапки), він хрипло говорив — шепотів мені просто в лице: "Ти знаєш, пробач, я тобі говорю "ти" — але це ж все одно — хто зна, чи за годину житимем. Це дівчина, я тобі скажу. Це Жанна д'Арк. Я тримав варту в військовій формі, ти знаєш, з доручення Ірина, розуміється. Я багатьом хлопцям був золотим ключем на волю. Як у казці. Ти знаєш, тепер ціле життя — казка. Як у дитинстві, такий зелено-дугастий сон. І дівчина — теж казка, її привели з театру. Вона не хотіла спати з якимсь полковником, і той її заарештував, гадано, за зв'язок з партизанами. Добре. Ти — вже розумієш. Я упав перед камерою навколішки, я молився до неї, я не бачив ще такої коси, я не бачив ще такого ніжного тіла. Як заграва влітку. Повії лаялись, злодюжки бились, приходили жандарм, офіцери, били ногами, ланцюгами, кляли, але вони не сміли — розумієш? ... Вона, як свята, ходила між ними. Добре. Ти знаєш, я сказав їй — хочеш, ти вийдеш замість мене або хочеш — умремо тут, ти й я, тільки положимо їх, скільки буде куль в МПі. Вона похитала так головою, вона подивилась на мене, і проміння, як пташки, спурхували їй з кутків уст — не треба, іншим твоє життя потрібніше..."

Ірин гукнув нас із темряви. Він був високо — в коридорі. Вітер свистав крізь шпари в вікнах, забитих дошками. "Не марудьте. Кожного моменту можна сподіватись сигналу".

Ми вийшли з цямриння. Два ступені вище "... і ти розумієш — довгі ночі під її камерою. Коли входив до неї котрийсь, я відкидав безпечник. Я благав її — коли наважиться котрийсь — кричати. Але було завжди тихо. За залізними дверима тихо. І я не знаю — може вона мовчала. Я нічого не знаю, і я досі божеволію. Я п'ю, ти розумієш, і я чекаю ..." "Як це було?" ... "Коли сколихнувся фронт, почалась евакуація. Я вів партію до магазину, гадано, по речі, насправжки розстрілювати. І хлопці чекали. Так ми обстріляли попередніх — решта кинула зброю, кому, скажи, охота вмирати? ... І ми тоді з в'язнями в заулок. Так їх і вихопили". "А де тепер Лариса?..." "У Стефки, тут є така. Вона маячить. 40 ступенів. Ти розумієш. Вона мене не пізнає. Вона пізнає мундир. А мундир горить, вона каже. А потім машкари, говорить, ряботинчаста пика. Там був один такий ряботинчастий. І качачий ніс. І пальці, як колодочки, набряклі й

вологі. А потім, каже, виплеск хвилі, зеленкуватий полон хвилі, Дністер, а на дні — жемчуги, витівка. Ось що вона говорить. Хтось іде зарінком. Скоро день. Косу в росу несе. хтось. І таке говорить"...

Ірин кинув цигарку.

— Коли ж буде сигнал?

— Я вирішаю. Комітет акції вирішає. Ви теж. І дезертир. Ми троє. Ще не час.

— Мені здається, в цьому випадку не можна втратити сенсу швидкості. Революція — це химеродь, Ірине.

— Я ніколи не говорю — революція. Я кажу завжди — влада. Ходіть, буде вам ...

За перегородками шаруділи. Сходи рипіли. Вістун — тонкий, білявий хлопчак, пошепотівся з Іриним.

Карпо: ще нічого нового. Нічого. По розвезеному снігу повзла армія, як тулуб гада. З однієї темряви в другу йшла, перекочувалась артилерія. Валки, валки. Ракети перелітали через ріку, і місто тоді спалахувало, як урочистий, але мертвий театр.

— Зайдемо до Червінського. Це чемний паренюк. Він і нашим і вашим і третім. І торгує і живе. Жінка, діти.

Гуд моторів, мов трутнів, вдирався і сюди — в темні, порепані сходи. Десь гупнула бомба.

— Звичайно, не всі люди однакові. Не всі революціонери.. Я можу сказати виразніше — не всі романтики. І я не люблю романтиків. Це здебільша — неврастеніки, егоїсти, звихнені екзистенції, невдахи ...

Ірин спинився біля дверей.

— Я рішив змінити плян. Ідемо перше до Зойки. А ви на місце романтизму пропонуєте раціоналізм? ...

— Ні, це теж неприйнятне. Я пропоную одуховлення, але без романтичного перебільшування.

Двері праворуч і ліворуч. Всі відгородились від світу, від війни, від моторів тоненькими перегородками. Така ілюзія. Лілі Марлен. Хихотіння. Всі п'ють, п'ють.

— Ціле місто п'є. Це П'янгород, недаремно ж...

Але коли Ірин вже був у Зойчиній кімнаті, дезертир знов пахнув мені в лице гірким перегаром.

".., ночі й дні, ночі й дні. Я стояв за себе, за інших, я стояв без утоми, хоч падав з ніг, бо я міг бачити її. Через прозірку, і коли входили люди, коли приносили їжу. Я думав — це шипшина розцвітає в проваллі. Ти розумієш мене? Шал, шал. шал. Вона підходила до прозірки й пошепки розповідала мені свою історію. Як театр, як XVII армія, як барон Борман, як п'ятика і голі дівчата на столах. І вона вірила. Вона вірила іноді в неймовірне. Вона питалась мене, вона шепотом перепалювала чавун дверей: а в лісах наші, а наші йдуть, а вже скоро, скоро кінець, щоб ні одного чужака на нашій землі, в наших містах. І так до ночі — крадені слова, крадене щастя. А вночі рипіли залізні сходи, оббивались голоси, гупали чоботи. І я стискав МПі, а я тоді теж вірив, так неймовірно вірив, може ця ніч промине..."

— Ну, ходіть же!...

— Хто це Зойка?

За скрипом дверей другі — тихіші. Зовсім потемки, натикаюсь на чайники, миски, каструлі.

" — Це одні тут вибрались. Заходьте. Сюди-сюди. Ви знаєте, що я в цей час роблю? — читаю Гуллівера. Це так заспокоює...

Зойка над копіткою лямпою — Кажанчик, тушканчик, суслик із довгими кісками. І очі круглі, але спокійні.

— Мама спить. Хочете чаю. Щоб тільки не бомбардували. Мама шалено боїться. А хто це з вами, Ірине? ...

— Дезертир. — Ірин засміявся металеву. — Недавно перестав бути вояком великої непереможної. Неоціненні послуги. А це — редактор ... Це Еней Знаєте, той Еней, на морях ...

— А чому дезертир такий сумний? ...

— Він закоханий. Це мрія. Він завжди мріє.

Бичачо гоготів. Недоречно. Ірин умів бути іноді терпким. Дезертир не реагував. Зойка подивилась на нього.

— В кожному нещасті — щастя. Страждання вам дасть багато імпульсів.

— Я не страждаю, — тихо сказав дезертир, — я не знаю, чи я взагалі її люблю. Я не знаю взагалі — може це був міраж... А ви страждали? ...

— Я мала брата в концтаборі. Його забили. А закохатись хочу страшенно, так, як ви, — в мрії. В маячіння. У сон.

Ірин позіхнув.

— Романтична панійка, ідемо далі, друзі.

— Ви з нами, Зойко? ...

— Куди?

— До Червінських. Прийдіть.

— Може.

Цей кажанчик, тушканчик, суслик розмарював. В очах далека тривога, хоч, гадано, нарочита серйозність. У коридорі Ірин обернувся.

— Вона не романтична. Вона студіювала літературу, історію театру, але зовсім реальна вдача. Така, як день.

— Не цікава, — нервово позіхнув дезертир, — якась пляма.

— Але я дивуюсь, що ви не починаєте — я перечекав розриву гранати. Акція була б саме в час.

— Залишіть мені стратегію. Ви будете видавати завтра газету. Першу, після визволення. Але без мрій.

Ми пішли далі. Знов униз. Туди, на скиглення грамофону. У куті першого жив єдиний німець. Райхсдойчер. Він нікуди не йшов. Як кртиця. Його окуляри відбивали міражне сяйво ракет. Його вусики, як у равлика, мірно ворушились. Очі з червоновими повіками були закриті. Він просто спав. Йому снились сталактити хмар, смерчі мжичі.

Дорогами бігли свині, кувікали свині, свині, свині. Багато — тисячі. Худі, шетинясті й чепурнасто-рожеві.

Із затемнених вікон підвалу можна було бачити через шпарину лише чоботи. Потім на дім наїхав вантажник. Газогенератор захрипів і сів, як кнур, уткнувшись рилом об тротуар. Крики хльоскали, як посмаги батогом.

Зв'язкові пили. Під полом матозо рубцювались крашанки гранат, ручки автоматів. Муська крутила грамофон. Хлопці дихали перегаром чорних ротів, чекали, дивна ілюзія вокзалу.

Сенюк закотив очі й бджджомкнув гітарою:

Я тобі на трембіті
розкажу про любов.

Гу-уцулко Ксеню ...

А до нього підсів Червінський. Нога на ногу, в блиску чобіт, чорні зірочки очей. Викрутасуючи пальцями, піднявши брови смагнув по струнах. Польочка: тім-ті дра-та, тім-ті дра та — втори Сенюче! Пий, Мантуло, пий, козаче не журися? ...

Але Мантула зовсім не журився. Ця радше гемороїдальна постать урядовця, збирача податків, кооператора висмикувала з очей згірдливі іскорки. Мірчук — розтяпа в окулярах, витягнувся ввесь у ніс, цілий ніс, неймовірна дурепа — говорили інші. Мантула зблід від питва й краплі засрібліли на перенісці. Потерчейко — цей міг перейти в шал: очі стали жовті з круглими, опецькуватими чоловічками, без мети, глядів через плечі, шапки й ловив притьмом повітря.

— Мусечко, ще отсю — серцеципательну ...

— Нехай вони вже грають, грамофон відпочине... Спирт синяво плеснувся в склі.

— А коли всьо мине хлопе, а коли всьо мине — встав Потерчейко, тоді буде іспит для кожного, хто перетривав. Людина прийде, як нага, і тоді ся спитають її, а що ти робив бачивши хлопе як єсть неправду? ...

— Цей спекулював, той в Німеччину вивезений, а ще один через лагері, через дроти й через сучу смерть.

Синюк знов заскимлив гитарно. Смерть зовсім не суча. Без смерть кожний пройшов. То не є новина й ані не нещастя. Це ти ся без смерть очистив — смерть, це великий вогень, а з тамтого боку так легко, бо нічого нема.

— Дослідник святого письма — бач його.. .

Матула поблажливо посміхнувся до Сенюка. Цей міг бути юродивим. Але Матула всіх уважав за ніщоту, ницість — Тільки він був розумний. Навіть Ірин видавався йому мірнотою.

— ... Ти б почитав ще нам Апокаліпсу. Але все значно простіше, тільки дурні ускладнюють. Як не ми їх, то вони нас. Правда людини там, де її собача доля ...

— Під муром, в темну ніч!...

Крикнув Потерчейко. Мантула викинув жовті баньки очей завважив його.

— Смерти ти не перебореш. Хлопе, як си подумаєш — то вона зовсім і не така дурна. І легоська.

Він підійшов до вікна. В машинах перегорали осі. Іржали коні, фургони лопотали розірваним брезентом.

— Вони ще mocno сидять шваби. Це хлопці тенгі.

— Мусінько, заграй серцещипательної... Мусінька, єдина жінка, власне дівчинка слухняно покрутила грамофон. Але він бастував, скрипів, пхінькав, пхінькав, рохкав. Мусінька безнадійно стріпуючи русавою гривкою міняла голки. Червінський знов не витримав, завикрутасив польочку тімті-дріта-тімті-дріта ... "

— Пора, хлопці, підвівся Ірин. Він досі сидів, як божок у тумані диму, в синьому чаду питва. В його закам'янілості була нещадна тверезість. Червінський ввірвав польочку, кивнув на Сенюка. На годиннику — 18.45. О сьомій двадцять вже треба було бути на місці. Мантула провів зікорками Потерчейка й Мірчука. Вони взяли по дві гранати й пачки з динамітом. Грамофон захекався й знечев'я задерчав — О тіо саго, Santa Lussia... В боці — на три-чотири квартали звідси розбризнулась бомба, друга, третя. Мусінька заплющила очі. Склянки втомлено заспівали. "Пішли, — Потерчейко?" "Без наказу не рвати, чекати" — кинув Ірин через синій чад.

Професор Кравчук сидів на третьому поверсі, в шубі. У присмерку змерк рояль і палітурки книжок. Професор виглядав із-за окулярів тихим, рахманим ховрашком, грівся коло масіської залізної пічки, що жерла старі журнали і тріски.

Пічку жер вогонь, а вогонь темрява. Все було циклічне, повторення, давно відкрите.

— Вас чекають, джентлмене — хіхкнув професор, — приємне товариство. Я теж буду там ... Конфронтація інтелектів ідей ...

Ірин розглядав дерть журналів. Я все ж таки не розумію його настрою. Над містом, в напрямку станції раз-по-раз рвалися гарматні. Дезертир, спершись об рояль не зводив очей з професора. Але ясно, він його не бачив. Він дивився поверх цього єства, що висовувало з витертого коміра суєтливє личко, кертиччине рильце в окулярах.

— Повстання бестії кінчиться — заскрипів професор; раціоналізована ребелія бестії. Визволення злочину закінчується. Екліпса минає. Ми, панове, є свідки (й подякуймо за це Провидінню) як народжується нова доба історії.

— Дуже можливо, що попередня доба ще відносно довго продержить нас у своїй владі. Звичайний закон інерції.

— Можливо. Але елементи її вже скорено. Цикл оновленого середньовіччя замкнено. Звичайно — я це називаю умовно "середньовіччям". Із горінням готичного світу ця доба не мала нічого спільного. Поява "божого бича" повторилась. Теперішній моторизований Аттила опинився знов на Каталльонських полях перед своїм розгромом. Але це вже пройдений етап.

— А компоненти нової доби? ...

Професор пожував кертиччиними щелепами.

— Перед усім реабілітація поняття совісти. Пригадуєте Шекспірового Річарда: "совість це лиш слово боягузів, а для сильних сказано таке — сумлінням нашим — зброя, меч — законом" ...

Переключення всієї моралі з цього Річардового висновку на позитивну активність,

визначену совістю як критерієм, ось приблизно завдання епохи...

— Химери, посміхнувся Ірин, химери, професоре. Совість це обмеження людського ества, й у цьому наші шановні "бичі божі" мають подекуди рацію. Правди взагалі не має, ні в моральному, ні в науковому сенсі. Але щодо нової доби — погоджуюсь, її закінчення іде під знаком антитези, ми, поборюючи зло, мусимо вживати зла як інструменту. Але ми віримо в остаточний тріумф добра...

— Блаженні віруючі — заскрипів професор, — ваш еклетизм вас заведе на манівці. Синтези не добивайтесь. Синтеза з віджилими передпосилками — фальшива. В році 1944, в апокаліптичному році, почнеться нова, а то зовсім нова епоха, завершення тієї, що триває вже пів тисячоліття...

— Ви маєте на думці розколення атома? ...

— Хоч би, мій любий. Вік раціоналізму агонізує на наших очах. Я тисну вашу руку за активність в напрямі його остаточної ліквідації.

— Приємно, професоре. Але я гадав, що якраз ми підготовуємо відродження розуму.

Професор хухнув у руки, погрів біля печі свої пальці, жовті від тютюну, й в окулярах заграло полум'я, піч пузатенько зайшлась, засміялась іскорками.

— Нема нічого хибнішого як так думати, мій любий. На зміну ratio прийде серце людини. Поглиблення, унутреншення людини. Концентрація духу й совісти.

— Дорога до Бога?...

— Імовірно, мій дорогій... Ірин підвівся.

— В хвилини, коли стоїмо віч-на-віч зі смертю, такі думки, мабуть похвальні. Думка про смерть допомагає шукати Бога. Але я смерті не боюсь.

Професор відводив нас.

— А я просто не вірю в смерть. Це є релятивне, як усе на світі. Смерть врешті не є смерть, як... — ... і життя не життя? ...

— Може й так, посміхнувся професор, але люди люблять жити серед ілюзій, вважаючи їх за абсолютну правду... Я прийду згодом, додав він і покотився у глибокі кімнати чудним, шарлатанним, полум'яним карликом.

А тепер світла, а тепер світлою з каламуттю музики, шарудіння шовку. Бризками, каскадами голоси, обличчя пласкі, троїсті, кантовасті, й в очах муть. Канонада з півдня й заходу, година 195.

Потяг тривожно зойкнув і, мабуть, відійшов у сонну ніч.

— Ви б починали, Ірине.

— Дайте мені спокій, я дуже добре знаю, що робити. Погляньте туди... хвиля радіо, й "а-а-а" тіні вийшли з каламуті, продерлись крізь повісма диму, годовані машкари, пряники, медівники. Один із зубастою пащею, Гаєр — понука до вина й зеленкавого лікеру, дід Володимирів барильце на павутинчастих ніжках. З крокодилячими щелепами, з золотим зубом і масними, прижмуреними очима.

— Шеф товариства Карпатоель, звичайно тепер фольксдойч і колишній, адміністратор незаперечний —

Перетинаючи діагоналю — молодик, журналіст, Канторович, гумова поява, панночки-рожечки, одна, друга. Сидір джентлмен англізований кодовб і проділь, бичачі інтереси на цигарках і панчохах.

Чекайте Божка. Всі чекають Божка, "хто такий Божок?" "Божок — це набаб. Це мультимультимільонер." Зеленьява липкого лікеру, липкий кармін уст. Перегар вина, парфум.

— Вони підозрівають нас, прошепотів Ірин, але толерують, більше — бояться. Хто зна, може ми влада завтрішнього дня. Пийте, місто п'яне й ще не оточене. Він простяг руку Сидорові — джентлменові в довгополій блюзці з піднято-здивованими очима. Котрась із рожечок замигтіла усміхом.

— Я піду до Зойки, сказав дезертир, тут мені нудно.

Німець, райхсдойчер пробудився від удару й струсу. Тинк посипався зі стелі. У німця була сім'я в Грефельдінгу, якій він слав щотижня сало, горілку й цукерки. Навіть і суху городину. "Кватч, який кватч присниться." Він виглянув у вікно: "Еге, та це відступ." Але ще не спішився. Пішов голитись до ванни. На ньому було тепле тріко, шлейки. Карк, високо підголений, зо згорткою, засміявся до дзеркала. "Кватч, який ще там відступ ..."

Примус шипів. "Ви пили, ой ви багато пили" — "Але я зовсім не п'яний" — Зойка повірила. В цьому місті всі завжди п'яні. То півп'яні. "І я п'яна наче б, хоч ніколи не п'ю. Цей скрес і надія. Від надії можна теж сп'яніти. Ви не думаєте?" "Можна." Говорили пошепки, бо мати спала. Спала кам'яно.

— І ще від любови можна теж сп'яніти, задумалась Зойка, але я цього досі не знала. Він приглянувся їй. Була звичайна, тонка лілея. Тільки в чорній косі, рівно пригладженій зачісці — квітка. І ще очі розчинялись широко мов у дитини, що слухає казки.

— Ірин це володар, сказала вона; це корсар. А ви ні. У вас є гамлетівське: іди в монастир. Я так собі й уявила вас, тільки дещо своєрідний Гамлет. Упертий і недіяльний. Все вже пережито, а він іде мов сновида.

— Правда, ви студіювали театр.

— Ах, це давно — ці роки — це лиш базар, продаж речей і голод. Примус і чай і мрія. Коли прийшло, що брат згинув у концентраку, хотілось умерти. Бо не можна жити, як інші вмирають. Іринові я придалась: література, летючки. Але я не надаюсь для повстання. Я надто мелянохолійна, так як і ви. Повстання — це радість. З убивання, з посвяти, з перемоги. А в мене проклін мрій. Мені треба сильного поштовху для життя.

— Вам треба любови.

— Тоді може й пішла б і на край світу. І шкода, що це все, ця химородь мрій так і загине, бо хто знає, що буде з нами завтра.

"Дійсно цей романтизм хворобливий, майнуло дезертирові, ця блаженність імпресіонізму. Невже вона удає?" Він узяв її за руку. Тонкі, тендітні пальці. Мабуть, грала на роялі.

Знизу глухо долітало бреньчання гітари як бриніння настирливих комарів. Над головою тупотіли, танцювали. Весь дім був у чаду, в синьому опарі скресу. Канонада змагалась.

Година 19.55.

Карпо нарешті звітував (через дівчину в Heeresgruppe). З-за мосту небо хльоснула ракета. Передати, піротехнікам, щоб рвали міст. Зі сходу йшла танкова бригада III армії. Вулиці давились від надміру машин і людей. Вулиці, як флейти хрипіли. В скресі, в мокрому снігу, в слизькій жовтизні ночі. Ірин збіг униз, прийняв вістунів, вислав ще людей. Година двадцять трицять три. Він повернувся: біля радіо сиділа Галочка.

— Ну, й якже тобі поводитьсь... Цей голос линув з далекого далеку, з тремтливої холоднечі, з під сузірнього простору, де була ніщота байдужості. Може її розтинали тепер крило літака з перлами росинок на алюмініюмі. І шелест її балевої сукні одволодував від цього химородного, холодного сну: падіння через байдужу пустелю, коли росинки виростали в мигтливі кулі, алюмінієм сріблів сліпучою ясністю й прямовисне, заскими площинами падав униз у сафірне море, схвильоване розтинами дужих крил соколооких, крикливих шестикрилів.

— Ну, й як тобі поводитьсь, Ірине? Gottes Wege sind sonderbar, не правда ж? Я теж не думала, що тебе зустріну в цьому місті, зрештою я тут випадково, я чекаю вже з хвилини на хвилину, щоб вирватись..

(Я стежив за ними. Галочка доволі радісно привіталась зі мною. Але я не міг позбавитись враження непотрібної холоднечі, що біла від неї.)

— Куди?

— Не знаю, Прага, Відень, Берлін, Цюрих ... кудинебудь, тільки звідси...

Пари пили в ритмі свінгу. Я завважив професора Кравчука, що прийшов у хутрі й насолоджувався теплінню й вином. Гаєр, Сидір і гумова поява журналіста виринали зі світлоїми блищанням пригладженого волосся, але їхні обличчя відбивали землистістю. У рожечок стівав легкий кармін.

— Я знав, що ти тут, Галочко — почув я Іринів голос; я знав, що ти прийдеш сюди ...

— Але не на те, щоб тебе благодати.

Її сміх віддавав усе тією ж металевою різкістю.

— Я знаю це. Ти зреклася всього. Після справи в З ... ти зайшла так далеко, як може зайти інтегральна нікчемність. Тебе бачили з офіцерами, зі спекулянтами. Я про все знаю. Мені пропонували тебе зліквідувати, наші люди не звикли до таких видовищ, але я не дозволив. Я знав, що так далеко ти не могла зайти ...

Вона споглядала його з усмішкою, що танула.

— Я мала право на зраду після З ...

— Ні, ти не мала ніякого права, що б там у З ... не було...

— Але ти признаєш, що щось було.

— Аж ніяк. У тому дусі, щоб тебе уповноважнювало до понехтування всього. А втім це переходило межі особистих взаємин. Ти забуваєш, що крім нас є ще революція... Галочка зідхнула.

— Це все фразеологія, Ірине. Навіть якби йшлося про якусь революцію, то вона й ти така тотожність, що мені важко провести межу. З тобою вмирає революція, з революцією — ти...

Я міг би подумати, що це сентиментальність, але в мерехті її погляду я вже завважив зловісну реальність. Ні, це не був сон. Це був яв, безглуздо-простий й вирахований. Вона могла стати вмиць ворогом.

Я відійшов. Може проти моєї волі, проти давно притаєної надії, що знечев'я починала знов хвилюватись. Я не міг багатіти, чужим розладдям. Я відійшов за димову завісу, до вікна. Там жовтіли обрії.

Дезертир знав, ще входячи з Зойчину кімнату, що вона належатиме йому. Її в'ялість, її дивна податливість дратувала, її тіло теплішало, рука ставала щодалі кволіша, годинник спинився. Свічка меркло танцювала на стіні. І в куті стелі, мов на екрані, мов на заімленому склі, плили постаті, котились колеса. Примус сердився.

Зойка встала й поправила кисло-синій вогонь. Дезертир підійшов до неї.

— Я знаю, що ви мене не любите, навіщо ж це? ...

— Ні, я вас люблю.

— А ваша мрія? Ваша Лариса? ...

— Не говорімо про це. Говорімо про вас. Мені здається, що я вас знаю так давно.

— Правда?

— Правда.

Бідна, вона притулилась до нього високими грудьми й він бачив її голову зверху, бачив лиш рівний, зворушливо дівочий проділ в її зачісці. Вона підвела голову — на віях блищали росинки.

— Мені все одно. Бо я вас люблю. Так, як надію. Ще більше. Навіщо вас Ірин сюди привів? ...

І ковзаючись по її плечах, по тугих жгутах коси, мерклість вулиці, заблукані, злякані косини фар поплили знов дгорі на стелю. Стеля розсунулась, інший світ, як сон, розчинявся навстіж, безмежна кристалічність просторів, дрижання сніжинок ніби похід на гору, діамантово-сліпучу. Віддих ставав горячіший. Перегородка тендітно тріснула. Третьою вулицею ляснула серія пострілів. Чайник википав. "Кипить", сказав дезертир — й посміхнувся в темряві. "Нехай кипить ..." слабо озвалась вона. Їй раптом здалось, що вона лине в цю розчинену стелю, в просторінь, хоч чужу, але морозну й ніжну і свіжу, як забуття, як смерть...

— Як ви находите це товариство, підійшов до мене професор Кравчук, з винуватим посміхом облизуючи тучні вуста — він, бідолаха, давно не їв; типове збіговище щурів перед загибеллю корабля...

— Хто ж тоді люди, професоре? ...

— Корсар Ірин, безперечно. А догареса, ця ніжна блідорожева дама, її звать здеться Галочкою? У неї дінарська расовість, далматинська матовість обличчя, але інкарнуючи чиєсь колишнє існування — це, неперечно жінка Quattrocento, ви бачите це опукле чоло, ці очі з загадковістю рідких вій...

— Які ж висновки з того? ...

— Ніякі, мій друже, просто констатую факт. Я стежу тільки за різними виявами інкарнації. І все це в пляні повторальності людських доль і існувань. Ця дама переживає величезну трагедію, зрештою, як і наш друг. Трагічні коханці, чи це не так? ...

— Імовірно.

Ірин покликав мене: "За кілька хвилин починаємо акцію" — його шепіт розтанув у слизистості диму. Він стояв, склавши руки на грудях. "Де дезертир?" "Мабуть, ще у Зойки." "Ці люди мені надокучили. Це оскома доби." "Що ви думаєте з ними зробити?" Він посміхнувся але вія його здригнулась, мені видалось, його надра жевріла як до білоти розвогнене залізо. "А Галочка?" Він обернувся, не відповівши Галочка танцювала з Гаєром. Цей патентат Карпатенелю плив вкрадливо, як слина. Він шепотів їй, торкаючи носом сережку в її вусі, вона посміхалась, але я знав, вона нічого не чула, її тут не було. Я вертався з дезертиром. Зойка стояла на порозі й за нею плили сонми тіней, синіючих від примуса. Зойчина мати прокинулась і зойкала після кожного вибуху. "Ви прийдете, друже? ..." Болісно черкнувся рапавими стінами Зайчин голос — вона була певна, що він уже не прийде.

Третя, четверта, п'ята компанії проходили й прокльони їх застрягали в мокрій безвладності брезентових фургонів. Люди подубілі, одерев'янілі з утоми, машини з виттям-скаргою немащеного металю і кутасті брили возів, автомобільних кадовбів угрузали в синяву зловісність міста. Люди, офіцери, штабовики, жандарми шаліли: вони не знали, хто до них стріляє, де ворог і звідки йде ворог. "Verfluchtes Land, dreckiges Land, Packland ..." Від коліс відлітали жовтобрудні кім'я снігу й грязюки. Музика на горі замовкла. Дим несподівано осів. Крізь зеленкуватість лікерного струму, соняшність токаю, просочувалась тверезість, жовта, як ця ніч відступу.

Біля Галочки стояв, не скинувши шкуратяного пальта високий чоловік з перістим шаликом на шиї. У його кам'яному обличчі вражала сталева непорушна блідність. Скіснуваті очі дивились підзорливо, тонкі уста ледве цідили короткі речення. Гаєр, рожечки, журналіст були видимо схвильовані. Один професор Кравчук не покидав стола, він сидів і спокійно їв, тручи інколи лисину. Він їв, їв, їв на запас голодних днів.

— Це Божок. Я приглянувся.

— Божка треба розглядати феноменологічно, продовжував пояснення професор; це явище, яке нічого спільного не має з загальним потоком доби. Це абсолютна величина. Він почав із продажу шкарпеток і кінчить на каратах. Світові масштабі. Але він має в собі якийсь інший світ.

— Про що їм ідеться? ... Божок приніс звістку, що виходу з міста вже нема, Дороги відрізані, так що єсть один тільки шлях через міст, туди кинулась уся армія ...

— Я чекаю вашого рішення, хриплувато сказав Божок.

Ірин запалив цигарку.

— Звідси ніхто не виїде.

— Я знаю. Ваші люди зірвуть міст.

— Звідки ви знаєте?

Їхні погляди зустрілись. Німовна мить. Серія пострілів в нашій вулиці.

— Я знаю все. І ви мусите відкласти вибух, поки не перейдемо мосту. Ще двадцять хвилин. Потім можете послати всіх до чорта, до схочу. Гаєр водив широкими очима від Ірина до Божка. Він ще не міг збагнути, в чому річ він був ущерть п'яний. І дід Володимирів тряс його схопивши за борти піджака — "розумієш, директорцю, ми згублені. Ти зрозумій це-від-ступ армії. Рокосовський, Совети. Східні авангарди вже на території міста, тут передбачений виступ повстанської армії. Ти розумієш, директорцю?

— Яке ваше рішення, повторив Божок, я чекаю.

— Я чекаю теж. І я маю час.

— Але ви мусите нас пропустити.

— Це не сказано. Я розглядаю вас поперше як зрадників, коляборантів з ворогом, подруге як закладників.

— Вже навіть? ...

Гуд мотора ввірвався в кімнату, так ніби мотор був тут у кімнаті.

— Вже навіть.

— Щодо зрадництва, то я міг би вас провчити, якби я мав час. Ви не маєте найменших даних утотожнювати мене з...

Божок позірнув на тічку рожечок, гумового журналіста, Гаєра.

— Ви повинні бути тут, в наших рядах, а не покидати міста. Дезертирство дорівнює зраді. Божок спалахнув.

— Ви знаєте, Ірине, що коли б ішлося тільки про мене, я б був у ваших рядах. Я субсидіював повстання.

— Тим більше.

— Я даю вам, що тут маю — тисяча, дві, три долярів... дам більше — — — Ірин відірвався від шепотіння з дезертиром.

— Шкода говорити, в його очах починала темніти блакить, я маю плян і диспозиції. Ви це розумієте? ... О дев'ятій п'ятнадцять починається акція. На всіх відтинках. Всі відділи під зброєю. Тисячі людей чекають. Піротехніки ждуть біля мосту. Єсть друзі, що їхнє життя в стократ важливіше як ваше. А врешті (він на цей раз уперше звернувся до Галочки, але не дивився на неї) чому вам виїздити? ... Галочка була бліда як місячний промінь.

Сережками метнулась заблукана косина ракетного сяйва. Галочка посміхалась віями, рідкими довгими віями.

— Ти того не збагнеш Ірине. Мені надокучило вбивання людей. Я маю досить тієї крові. Я маю досить терору. Я переростаю цю вашу ідею, що будує на нищенні й на смерті, я хочу жити, ти розумієш мене, Ірине?...

— Мелодрама, посміхнувся Ірин, я ще більше хочу життя, але я знаю, що життя починається на румовищах. І може нам зовсім не слід думати про життя, бо ми тільки для нищення.

— Може ти, але не я.

Галочка зірвалась, і чорна сукня обняла її як ніч. Це була мить, в якій я тратив уже всяке відчуття дійсності. Я збагнув, що Галочка це така вагота таїни, якої я ніколи не зможу розгадати.

— Я стою перед тобою, така чиста, як шпага, Ірине. Ти нищив, не я. Ти все нищив. І вірність і людину й найніжніший тремт душі. А я проношу в ніч наймовчазнішу мрію. Я втомлена нищенням, ти розумієш? ... Я хочу тільки забуття.

Я глядів на Божка. Його обличчям пробігали тіні — його нутро ятрили полум'яні рани. Він зблід ще більше, я бачив, що він стримує себе останнім зусиллям.

Гатили вже десь коло нашого дому. Вікно не витримало струсу, й відірвавшись повисло на одній завісці. Тинк падав на стіл, у вино, на професорову лисину. Ця лисина все ще сиділа за столом і прижмуривши очі, скинувши окуляри він приглядався нам. Туман диму опав зовсім. Все було чітке й ясне. Дезертир з наказом Ірина ішов униз до телефону, в закапелку. Я затримав його. Цей хлопець знов починав маячити. Його непокоїла Лариса, що борсалась у гарячці-у якоїсь Стефки. На одну мить, бо я мусив говорити з Іриним. Він, посміхаючись відійшов зі мною. Сутулий вовк, проклятий корсар.

— Я гадаю, ви мене мусите послухати, Ірине. Мені здається, ви генералізуєте особисті справи ... Його обличчя не ворухнулось.

— В чому річ? ...

— Ви егоїст. Ви з ревнощів губите Галочку. Ви ще її любите так, як тоді, над Дунаєм...

— Ви так гадаєте? ...

Тепер його обличчя вражало зміною. По ньому бігли хмарки. Він думав, стримував себе. Він ще вагався.

— Добре; він несподівано обернувся; ви можете їхати. Я стримую наказ. За двадцять хвилин ви мусите бути за мостом. І тихіше мені:

Ми починаємо акцію зараз же.

І тихіше мені:

— Я відповідатиму за це перед судом. Мене можуть за це розстріляти. Але я вам хочу доказати, що ви помиляєтесь. І ви займетесь Ларисою...

Я зловив глузливий посміх професора. І кулі вже дзенькнули в нашій кімнаті — хтось обстрілював світло, що рвалось через розбите вікно.

— Давай, давай!...

Червінський уже біг з автоматом. В цілому домі тупотіли. Зовсім близько рвались ручні гранати. Стало темно, зовсім темно. Божок накинув хутро на Галоччині плечі. По сходах бігли. В коридорі блимнуло сине світло ліхтаря. Воно блукало по потрісканому морю. Я знов був біля Галочки й Ірина: Я ще бачив, мов через синю призму її обважнілі очі. Її уста тремтіли. Ірине, ще одно слово...

— Що таке?..

Вона мовчала. Вона чекала. Вона могла б умерти вмить. Вона прагнула його останнього слова. Вона перекреслила б усе для нього. Але Ірин, посміхнувшись,

похитав головою. " — Іди Галочко. Тебе чекає Божок...

І таким усміхненим я бачив його востаннє.

Було пізно, страшенно пізно. Млосна, аж зелена жага різнула по обличчі. Кругом горіло. Я спіткнувся об м'який, кендюхуватий кадовб — заграва побігла по сходах, як і кров чорним струмком цюркотіла зі ступеня на ступінь — це був райхсдойчер, що вмер тут, у смітті, в жовтому, глиняному пилі, знече'вя, як кнур.

— Давай, Давай!...

Кричали знизу. Ірин біг з револьвером, Мантула, Сенюк майнули повз мене. Була дев'ята п'ятнадцять. Точно. З брам лящали постріли. Рвались гранати. Автомашини, фургони громохким мотлохом перегородили вулицю, колона метнулась у бік, і завулок. Але звідти вогненими віями розбрізувались гранати. На нашу браму бігли люди, стріляючи на ходу з автоматів. Люди з чорними обличчями, з синьою щетиною неголених щелеп, затрьохані по шию. Але це був уже спротив інерції. Кулі шемріючим свічінням сіялись по глевкому, розведеному асфальті. А ринвою звідкись, з заулку, мабуть з розбитої цистерни біг струм, що палахкотів синім вогнем. Це був спирт. І Червінський, і Сенюк, не зважаючи на кулі, схилились і черпали пригорщами синій вогонь. І пили його, сьорбали, обпікаючи губи і горло. Їхні губи видувались, вилиці іскрилися. Ірин підбіг і штовхнув з пересердя Червінського, так, що той зарився лицем об жовтий сніг, звівся й побіг, винувато вилискуючи халявами чобіт на кривих ногах. "Los, los..." кричав Ірин, вискочивши на розбитий танк. Кулі оббивались, розплескувались об крицю, а на ній сідала роса. Я повернувся ще на гору. До Зойчиної кімнати. Але в коридорі я спинився. Вікно було зірване, ніч била в нору коридору криваво-брудним потоком мутного саява. На підвіконні хтось лежав. Безладно перевисившись головою аж на вулицю. Біля мене хтось стояв. Я обернувся.

— Зойко!

— Зойка. — Вона тримала долоні біля скронь. — Він таки прийшов, він хотів ще раз прийти до мене, але куля його спіткала, заблукана куля.

— Хто? ... ,

Ми дивились на найтихіший на найлагідніший посміх дезертира. Світанок блимнув по його скроні, тороченій кров'ю. Світанок бряжчав його кучером що, згуснувши кров'ю, став як криця. А містом свиснув, виплеснувся з зеленяви світання прапор акції, прапор повстання.

XIX

І от я все таки не знаю, що мені про неї думати, що констатувати. Галочка була химерна, причинна, сновидна. Айстровиді зірочки грали в її зіницях, я не знав (і ніхто з присутніх), що готує вона нам. Рокованість важніла в рожевінні чарок, вино, кришталь тарілочок, срібний сервіз, збережений Ганною Олексіївною, все це громадилося лагідною, склянодзвонною оркестрою. Ні, далєбі в цьому була якась лиховісна музика. Бурі все ще не було, хоч хмари тягнулись, як повісма, з небокраю на нас, над Ізар і перекочувались далі.

— Кажуть, Ірина вбито недавно; тихо завважив Божок.

Я знав — вона не вірить. Це міг би бути пробний камінчик. Професор:

— Невже? ...

Він був зайнятий їстівним. Смакував захланно, наполегливо. Вуси його переможно гороїжились. Окуляри блищали, як і перенісся й ніс.

— Він був заарештований після П'янгорода, сказав я; за випущення ворога з міста.

Галочка болісно здвигнула бровами.

— Так, і суджений. Але його виправдано. Він переконав штаб партизанів, що це був маневр, тактично конче потрібний. Ворог попав у мішок, дороги були, як передбачено, такі забиті, що люди кидали машини, вози й рятувались побігом у боки. Але ані один не вийшов з цього мішка.

— Крім нас, посміхнувся Божок; ви пам'ятаєте, Галочко?

— І що з Іриним? Спитав професор чекаючи нетерпляче, коли піднесемо тост.

Божок кашлянув. Айстровиді зірки знов замерхтіли за Галоччиними віями.

— Він командував групою Південь армії, відступаючи в гори. Під Болеховом у сутичці його забито. Так мені розповідали ті, що бачили. ‘

— Факт?

— Факт.

Скло задзвеніло тонко, як металеве мереживо. Само від себе. Рожевінням пішли хвилі, темніючі, темніючі, як осад.

— Дивно, промовив професор серед тиші, мені видалось, що між нами хтось є. Невидимий. Я засміявся.

— Це, певно, дух Ірина..

— On va faire du spiritisme озвалась Ганна Олексіївна, je sens aujourd'hui l'inclination pour ses choses...

— Voudrai-je faire du spiritisme?...

Галоччині очі відкрились широко, це наче здивування, наче дитяча зосередженість. Я все ще вважав, що зелено-лонь — найприродніший колір її очей, зеленявість таїни, химородна медузність.

— Voudrai-je faire du spiritisme, maman?

Вона повторила ще раз, і я зрозумів, що вона в неймовірному розходженні з дійсністю, що її тут немає, що ми, наші голоси, наші обличчя, дзвеніння скла, кремовий плат скатерти, імпресіоністична строкатість салату, страви — далеко, за димчастим прибоєм.

— Non, je prefere des etres vivants — вона засміялась, перлямутровий відзвін покотився за електричними релями в синьотінь кімнати.

Божок крадькома поглянув на мене. Він не був ніколи певний себе, цей деінде такий упевнений телепень. Він нишкнув при Галочці, як кротятко, й я знав, він ламав собі тепер голову, чи його дипломатія була рентабельна. А втім він напевно сам вірив, що Ірин не живе. В кімнату застукали. Графиня, перебаранчаючи Божкові, що підвівся, підкотилась, шамшачи сукнею. Телеграма.

— A toi, Haline....

Галочка взяла й відклала, не розпечатуючи.

— Mais lis, mon enfant, il y a peut-etre quelque-chose d'importance....

— Apres, сухо промовила Галочка, це напевно від Фреда, мені зараз не хочеться читати. Я хочу зараз підбивати підсумки. Резюме, tu comprends, maman?...

Божок дивися на неї, не спускаючи очей.

Хлопець був уже трішки п'яний. Я це пізнавав тільки, по очах, що знечев'я почали світитись, а так обличчя було кам'яне, жовтувате, як і перед тим. Ганна Олексіївна його поклепала по рамені. Вона його любила. Вона не могла вирішити — Фред чи Божок. Це партії могли бути вигідні по — своєму, кожна важлива. Калькуляція абсолютно вірна. Йшлося про Галочку. Ганна Олексіївна надто любила її, щоб вести атаку впрост, вона навіть не сугерувала, але її гадано глибоко заховані бажання промовляли щораз виразніше її поведженням з Божком, напевно й з Фредом. Ми ж — я й професор — були лише німовними спостерігачами.

— Ірин... почав я й знечев'я замовк. Галоччине обличчя навідала неймовірна туга. Вона знітилась, зібгалась як квола, маленька дівчинка, й очі стали вологі — повні сліз. Вона поклала свою руку на мою.

— Друже, облиште це ймення. Воно ранить мене вкрай. Ви знаєте, що воно для мене стало синонімом зради?...

Я бачив крізь вільготу її очей буредайність. Буря йшла, безумовно, буря насувалась.

— Зради? ... Скажіть, коли вас Ірин зрадив?

— Чому ви підносите це питання?

Це говорив Божок із-за зловісного свічіння чарок з важким, медово-оранжовим вином.

— Je dis toujours qu'il a ete le seducteur d'une nature criminelle, спалахнула графиня. Я підвівся.

— Пробачте, comtesse, я мушу говорити. І ви, Галочко, пробачте теж. Я вірю в Ірина, як у Бога.

— У божка? ...

Сміх недоречно одбився об скло. Я, взагалі, спостеріг несподівану холодну склистість цього всього товариства. Треба було кінчати. Професор теж підвівся. В ньому, можливо від випитого вина, відчувалась деяка півнюватість, задьористість, поєднана з елегійністю.

— De mortuis aut bene aut nihil...

— Ні, — я промовив голосно, надміру голосно — я хочу вияснити прецедент. Можливо це буде розв'язання принципового питання, осередньої проблеми: жінка — чоловік — наша доба. Галочко (я звернувся дещо театральнo до неї), чи ви самі переконані в зраді Ірина?...

— Так. Це він мене вирвав з Београду, завів у Хуст — мене, що не знала ні життя ні людей...

— Банально, Боже, як мелодраматично ...

— В 3... над Дністром він зрадив мене з Ларисою, ви не знаєте цього? І врешті —

причілок П'янгород, чи не доволі цього? ... Комедія, жалюгідна комедія, немужня постава й таке нікчемне, таке провінційне Дон-Жуанство, Ви знаєте, що Лариса сподівалась дитини...

— Assez, assez, Галочка — Ганна Олексіївна нервово вдарила льорнетом об стіл; це тобі зовсім не пристойть ...

Галочка дійсно замовкла й раптом закрила лице руками. Пасма синього волосся впали. Як синій дощ. Вона не плакала, вона шльохала глибоко — глибоко в собі, в своїй надрі, беззвучно. Я зрозумів, що весь цей вечір був для неї нещадною катівнею. І тепер кінець, розв'язка. Вона більше не могла; Я відійшов, перечікуючи, в глибокі кімнати. Професор попросив вогню до своєї цигарки. Коли я подавав йому, він прошепотів мені: "А вона його все ще любить, безумовно ..."

XX

Мені було важко скоряти себе. Я розумів, що хочу говорити трюїзми й фальшиві істини, що перебираю роль шляхетного оборонця зовсім не зі своєї волі. Я розумів, що це була поза й фраза, за якою нічого не було. Крім облуди. Але я хотів ще раз бути вірним моїй засаді, моєму призначенню — жити для життя інших.

Проте несподівано підвівся Божок. Він був у цю мить дуже гарний. У відсвіті лампи його обличчя з променем далекого орієнту скрашалося рум'янцем. Може це було схвилювання. Але постать його стала знечев'я симпатичною. Він вирішав.

— Дозвольте мені, панове — він не глядів на нас, а вбік, кудись за тінню лампи; я цього зараз не хотів говорити, але з уваги на зняту дискусію ... яка може не лиш мені, але ... але й іншим не надто приємна ... Я прискорюю рішення. Може тоді всяка дискусія буде зайвою ... А втім це нічого нового, для Галочки зокрема ...

Галочка відняла долоні від лица й стежила за ним. На обличчі не було вільготи, вона не плакала, як я й думав, а тепер вона спрокволу приймала вираз деякої насмішкуватости, хоч і приречености.

— Галочка знає ... (Божок поглянув на свій перстень, що тихо — тихо мерехтів). Я — спекулянт. Професійний спекулянт. Я не поет (він кивнув у мій бік), не науковець, не воїн, не герой ... (Він посміхнувся). Я — сіра людина. Я будую свою екзистенцію. Може це теж патріотизм. Ми мусимо мати багатих людей. Я даю безліч грошей на різні акції, ви того не знаєте. Але справа не в тому. Я проста людина. Але я знаю свою мету. Я заглядаю в очі смерті. Часто, дуже часто. Я тільки нікому не говорю. Навіщо. Я маю страшенну витривалість, витримку й впертість ... Галочка знає, яким я прибув сюди... Злидарем. А знов став на ноги. Я мільйонер сьогодні. . .

— Це не цікаво, озвалась Галочка й її вії злосливо загнулись; до речі Божок...

— Прошу — тихо сказав Божок — прошу вас, Галочко ... Ви ніколи не цінили мене, я це знаю ... Ви не цінили в мені людину чину й волі, чи не таку? ... А я вам скажу, що це неоцінена річ: вміти не скоритись життю . . . Отже, до речі: я купив через людей пашпорти й візи до Швейцарії. Так, прошу не сміятись. Для себе, для comtesse і Галочки. Можна виїхати хоч завтра. З цього сумного краю, з цих руїн, з цієї нудьги ... Але, звичайно ...

Галочка його перебила.

— Звичайно, коли я стану дружиною... (Божок кивнув головою). Я це знаю, бо я це чула вже, декілька разів (— тільки раз, сказав Божок), хочби й раз ... добре. Я нічого не кажу. Може я й буду вашою дружиною ... Але тепер мовчіть. Ваше втручання було надаремне.

— Але я хочу знати відповідь...

Божок тихо сів на окраєць крісла й обтер хусткою чоло. В ньому чулась невгнутість, настирливість крамаря. Галочка зморщилась.

— Я вам дам відповідь пізніше ... Ще сьогодні. Так, так ... при свідках...

— Треба, щоб ти прочитала телеграму, Галочко... Але голос Ганни Олексіївни знітився в кремовій косині, що текла від ляmpi.

— J'ai dit: apres — Галочка звернулась до мене, — je vous ecoute, continuez, mon cousin ... Я хочу слухати про Ірина.

В цьому була така безапеляційність, що ніхто не наважився протестувати. Ганна Олексіївна тихенько хлипнула й, відсунувши оксамитного ведмедика, посунулась глибше в куток канапи. Професор скинув окуляри й нишком взявся до риби, яку до речі всі в розхвилюванні покинули.

— Primum, edere, deinde philosophare — він сміявся прищуленими очицями, кліпав ними — він бачив тільки туманні зариси нас, нас, сповитих у волохаті, сіряві сувої короткозо-рости. Божок підійшов до фортепіяна й розглядав ноти. Я гадаю, сьогоднішня його маніфестація належала до найприкріших спогадів його життя. Це був публічний виступ, з речами, що належать до сокровених плянів, виступ, що до речі, на мою думку, заповідав тотальне фіяско. Це була людина, що найбільшим лихом у світі вважала бути або видатись "ridicule", смішним. І я бачив, як він ховав корч, що пробігав його обличчям, жилистим карком. Його патос став рідікюльністю; це його гнівало й ображало. Я гадаю, що професор поділяв моє спостереження; взагалі, ця креатурка хотіла завжди видаватись наївнішою, ніж була в дійсності. Може ця істота (як і ми всі) складалась з двох істот. Одну ми знали зі статтів, публікацій, доповідей, гумористичної зовнішності, зумисне утровоної (він наприклад носив штани, що сильно звисали ззаду й волочив тороки по землі, інколи відкриваючи задники черевиків і продерту п'яту). Але він теж неуклінно ховав таємницю своєї другої істоти. Галочка чекала, я збагнув, що вона хотіла, вона прагнула слухати ще й ще про Ірина. Нехай лихе, нехай неприємне, нехай болісне, але слухати вона мусіла, як наркотик, як опій.

— Галочко, сказав я тихо; ви вмовляєте в себе, що він вас вивіз з Београду так, не відмовляйтесь: ви хотіли їхати: ви кинули татап, ви поїхали до Хусту, ви жили цим напруженим хустівським повітрям здибленого, схвильованого закапелка, в цьому була шалена оригінальність, нечувана для вас сенсаційність (— так, так, вона посміхалась, хитаючи головою). Ця атмосфера нервовости, я знаю, у деяких жінок вона переходила в гістерію, ах, не говоріть, що це була любов. І любови не було, а зов далеких козацьких політь, що знечев'я озвалися, і до того ця загальна нервова атмосфера, очікування катастрофи. .. Ціла Європа була схвильована, схоплена, піднята на ноги. Я був тоді в

Парижі, в Лондоні, це був сезон, що зветься по-французьки *drole* ... і потім постріли в "Січовій Гостинниці", атакування танків .. Ні, Ні..

(— Вона спалахнула: плечем до плеча ми стояли, набоїв дуже мало, ця героїчна групка людей, дехто не міг справлятися з кулеметом, і гірський, березневий вітер, так, так ...)

Ось бачите. Ні, це мусіло прийти. Чи Ірин, чи другий, чи навіть — покірний ваш слуга, хтонебудь мусів вас схопити, бо я знаю цю жагу неофітів ...

(Професор пристрасно кивав головою, вибирав кістки, пив вино; ця бестія знала багато людських речей, але вона чомусь воліла завжди говорити тільки про абстрактне)...

І далі, далі... я ж простежив усю біографію вашу, я був з вами всюди, хоч ви того й не знали. І інших, я маю на увазі галицькі панянки, емігрантські студентки, цю всю масу органічного, ви мене розумієте, безкрилу, яка тільки інерцією котилася за подіями. А ви інша річ. Ви могли б бути Аспазією, коли б Ірин був Періклом. Але Ірин — це назагал мірнота. Ірин це тільки виконна сила, урядовець, бюрократ революції. Нехай може наше століття взагалі доба мірнот, пересічностей. Я не обнижую його вартости, він — незвичайний, саме в своїй пересічності... *Passons, passons*. Ці роки, ці непевні роки сподівання, надій і розчарувань, і ви вже не могли відірватись, ви може й хотіли, але не могли. Холм, Львів, Краків, Стрий, Рівне, Київ, Вінниця, Полтава, Запоріжжя — ні, ви не скажете мені, що це тільки Ірин. Коли б Ірин сказав одного разу, я не можу більше, я повертаюсь ... чи ви не пішли б і без нього? ...

(Професор: *excusez, cher ami*, ви погано знаєте жінок. Жінки не здатні об'єктивізувати ні ідей ні доктрин ...) Я не розважаюсь діалектикою, професоре, я беру життя як життя. Галочка не є пересічний тип жінки. А втім ще, що її пробудило, це не ідея й не доктрина. Це щось більше — це міт. (Переходимо до метафізики — глумливо стріпонувся професорів вус); Зараз. (Я не реагую на репліки, йдеться про живу людину.) Отже, комплекс міту. Я ніколи не вірив у ваші конспіративно-організаційні здібності, Галочко. Але це стихія, й ви з неї вийшли, як з океану на берег. З піни, з накипу чорторию. Комплекс Енґерслебена. Ваш єдиний аргумент, як міг, Ірин, вас люблячи, послати вас на цю акцію? ... Відповідь проста. Калькулятор і психолог, він знав, що Енґерслебен — з зовсім іншого прошарку. Це ваш стан, Галочко. Февдалізм. Февдал не терпить насильства над жінками. Февдал здобуває жінок, але не зневолює їх. Погляньте на Дон-Жуана ...

(В мундирі пруського офіцера ...)

... хоч би й так, професоре. Ви парвеню, ваш дід або прадід був ще кріпаком, ви ніколи не збагнете філософії февдалізму, наскрізного в усіх епохах і середовищах.

(Але Лариса, — здригнулась Галочка, невже ви заперечите, що вона йому подобалась? ...)

Цього ніхто не заперечує, бо типам Ірина питоменний нахил до полігамії. Але це скромніше — двоїстість, проста двоїстість. Якщо ви — Донна Анна, то Лариса — Дольорес. Дві інкарнації того ж самого ідеалу, міту. Аджеж і Ірин був одержимий

мітом. Я цілком розумію його: тут інтелект, скажімо, історична ремінісценція, це — ви. Там, у Лариси, — стихія, підвівся чорнозем (Апологія зради, окуляри зазолотились на професоровому носі, що блищав; цікава аргументація). Я сказав — не реагую на репліки. Мої визначення пережиті і стверджені. Я скорочую: зради не було. (Професор і Божок посміхнулись. Я відмахнувся від них, як від злосливих мух.) Коли я подам визначення Лариси, ви мене зрозумієте. Це грішна Беатріче. Себто Беатріче, що грішить, не розуміючи, що це гріх. Грішить в умиленні. Може це теж глибока символіка нашої історії, нашої раси. Мужній первень, що іноді рве її на високогір'я героїзму, зовсім випадковий. Її стихія — безладдя, дозвілля неволі. Чи такий тип спокусив би Ірина? ...

(А темперамент, темперамент, *mon cher ami*, з'їдливо писнув професор Кравчук.) Бюсь об заклад, що темперамент це тільки ваша вигадка, професоре. Я знаю людей, що темперамент вважають за негідну людини слабкість.

(Галочка посміхнулась. Божок ніяково зідхнув. Я знав: вони подорожували два тижні через дим і згар весни 45-ого року, й ні однієї ночі Божок не заплющив ока в той час, коли Галочка спала, спершись об його плече.) Ессе homo, любий професоре. Я не буду заходити в інтимні, далекі справи. Я нікому не суддя. Але я скажу — Ірин це міт, Ірина нема й не було, Галочко. А тим самим не було й зради.

— Але дитина, тихо промовила Галочка; я знаю, ви це від мене втаїли, що наприкінці 44-ого, в Австрії, вона вродила дитину ...

(— *Mais laissez cela, mon Dieu, Dieu* — графиня затулила вуха.)

— *C'est une pruderie tout a fait ridicule, maman*; гостро крикнула Галочка, ми, живемо в добу, коли з народження й смерті людини не роблять ідіотичних конвенансів.

Я знав, що це питання прийде. Я знав, що всі очі будуть звернені на мене. Тріумфально. І Божка й професора. І я сам відчув урочистість цієї миті. Я знав, що це наближає розв'язку, невблаганну, як фатум.

— Я піклувався Ларисою від П'янгорода. З доручення Ірина. Ми йшли через гори й ліси, валялись по запльованих долівках вокзалів. Над нами, біля нас була смерть. Тупа смерть. Пошесть, мор, бомбардування, лють німецької агонії. Це були неймовірно важкі часи, доба презирства. Ми не були людьми. Я нелегальний, із чужими документами, вона-вагітна. З мене сміялись зорі, повірте. Як міг я не ошаліти? І тихого грудневого світанку в порошу, біля Відня (ви знаєте зиму 44-ого, знаєте сніговал над Дунаєм), в Гунтрамсдорфі, коло Відня, так, в пустій, закиненій клуні, в перерві між бомбовою атакою, Лариса сповила хлопчика. Знаєте, хто це був?...

(Професор хотів порскнути реготом. Але вмить його вуса кволо лягли вділ. Божок повернув до мене свою кам'яну голову. В кімнаті було тихо.)

— Це було провістя нового дня, що гряде. Так це був самий день, що приходить по ночі. Це була надія. Після нелюдських страждань, після презирства, глуму, бруду й крові. Це була нова людина.

— Де вони тепер, мати й син? ... Галочка спитала, не глядячи на мене.

— Вони поїхали на схід. На рідну землю. Звідки прийшли. День мусить ясніти на рідній землі, не тут. Це велика символіка, Галочко, хоч може й велике страждання...

Так, так, крикнув професор, це все дуже гарно, але для цілоти характеристики ми хочемо знати, хто...

— Не треба! Крикнула злісно Галочка, аж професор присів, принишк і тільки стиха покрехтував; я нічого не хочу знати більше, я все знаю — ви розумієте? Вона була згвалтована під час арешту, в ґестапо, ви розумієте?...

Вона підвелась, і айстровиді зірки в її очах розкидали зірничі. Вона вся жагтіла. Вона стояла, тремтячи, як тонкий меч, відсвічуючи сяйвом, розтинаючи димучі хмари, що котились цією кімнатою, хмари — тіні тьмяного освітлення.

— Я вклонюсь їй до землі — ще раз, хрипло крикнула Галочка, може я підошви не варта її, ви це розумієте?...

Ганна Олексіївна злякано піднесла хустину до скроні (*Quel horreur, quel horreur ...* , вона розгубилась у цій каскаді, поводі світла, слів, вражень. Вона тихо позойкувала. Божок відвернувся, він пильно розглядав картину на стіні. Професор же обхопивши обома руками чарку — заляк. Від вина, де купався промін лямп, на його обличчя впала злототінь і снувалась — вино в чарці коливалось. Це надавало йому наївної хижости, але я бачив, що й він не в сих не в тих. Втім у двері хтось застукав. Вдруге.

— *Entrez*, крикнула Ганна Олексіївна, бо з нас ніхто не завважив стуку.

Тоді в кімнату ввійшов Ірин. —

XXI

Графиня відняла льорнет, її брова тремтіла:

Non, quand meme... une fleur d'esperance. Sur mon chemin pourrait encore germer ... тихо посміхнувся Ірин. "Альфред де Мюссе, га?" — Обернувся до мене професор, хитрувато моргнувши з-за коліс окулярів. Я відмахнувся від нього, як від оси.

Цей Ірин, цей сутулуватий, ведмедюватий Казанова висовгувався мені досі слизьким в'юном. Що знав я про нього, що тямив я у ньому? Я так звик до цих насмішкуватооких русявих бестій, до їхнього повстання за ці роки. Вони прибивали свої байдаки з ґриф'ястими носами, з барвистими просмоленими вітрилами, вони легко зіскакували на берег, ішли в чуже місто, в гавань, де швидкий сміх вужооких дівчат, янтарні озера розлитого вина по тафлях таверн, плачливий грамофон, я знав їх і відходив геть. Це були сини прикрої доби погноблення *ratio*. Це були корсари. І я міг тоді, над Дунаєм, клепнути його по плечі — я співчував їхній невичерпній енергії, я ще в 3... після пяти років уважав Ірина фільмовим героєм. Не більше. Не зважаючи на те, що я переборював далеке — далеке почуття ревностів, а воно скрадалось, мов леопард у хащі моєї душі. І мені було соромно. Я не міг себе знизити до рівня первісности. Я хотів бути *homo sapiens*. І тільки тепер я збагнув його зміст: він був лицарем сумного образу.

В краківському ресторані п'яний вояк хотів вистрелити в розп'яття. Юрба нишкла, ждучи чуда. Ірин підвівся, пройшов через синій туман диму й вдарив вояка по перегині руки так, що револьвер випав. Я чекав розправи. Але всі люди в уніформах, що пили й свинячо верещали, протверезіли. Вони забрали свого товариша й вийшли. Ірин вразив

їх, як бичем, своєю особистістю. Я знав теж, що колись, на двірці в Р..., оточений людьми з автоматами, що хрипло кричали йому "Hande hoch!" — він посміхнувся, і очі його потемніли від раптової блакиті, що спалахнула. Спрокволу сягаючи рукою у кишеню, щоб витягнути документ, він вихопив пістоля й, мов блискавиця, застав себе серією пострілів, на мить — далі, вже він мигтів між вагонами й зникав у віддалі. Я знав теж, що він єдиний, хоч і пошукуваний давно, пішов до установи, довідуватись про недавно заарештованого товариша. Це могла бути примха й напевно була гра з смертю. Він довідався, вийшов, і урядовець, додумавшись хто це міг бути, телефонував униз, щоб його взяли. Ірин пішов через подвір'я, бічною брамою, без перепустки, узяв по дорозі дошку, що лежала без потреби й вдивляючись в очі вартовому, сказав: "Так, я несу цю дошку", й вартовий отетерів. Я знаю: тоді теж в Іринових очах спалахнула темна, непокірна блакить. Я довідався теж, що Ірина везли вже в табір смерти. В вагоні було так багато в'язнів, голод був такий, що сильніші придавлювали слабших, хворі й кволі вмирали, а про їх смерть ніхто не зголошував, бо труп ще мав цінність: на нього брали пайку. Й Ірин, сливе за плечима вартового, ножиком прорізав діру, просовгнувся на буфери й зіскочив у ніч, у рівнини Вестфалії й звідти, в в'язничному одязі, без шматка хліба подався, за зорями, на схід. І ще вдруге й втретє тікав Ірин від смерти й сам гнав смерть перед собою, і темніла блакить в його очах і з десятком не своїх імен ішов він елегантним по Куфюрстендамі, й студентом по Йозефштадті, й робітником у Підзамчі, й мішочником по Подолі, й шахтарем по Макіївці, й техніком з організації Тодт по Запоріжжі, й кольпортером газет по Дерибасівській в Одесі, й вантажником в Чітаті-Альба... І з'являвся разом з десятком своїх інших облич і щезав у голубіні рейок, що вмирали сталевим мовчанням у снігах, і щезав у мерехтінні вокзалів сірих, як вошва, й засипав сьогодні в затхлій норі на львівському Личакові, щоб завтра прокинутись, майнути променем у вікні перемиського поїзду, щоб післязавтра з бабиним літом зловісного вересня сріблити, як і кучер на його скроні, в полуденній тиші над Бугом, завмираючи з луною далекого пострілу в отаві, де сокотять стрибунці і мандрує з травинки на травинку жук-різан. А дрозди в гаю ще співають, ще не знають, що десь недалеко тут смерть, і блескає лезом смерть, і в лезі стинається відсвіт другого леза, бо на смерть іде смерть і смерть лиш смерть поправ. І коли я зважив це все й ще інше й те, що я бачив сам, я збагнув: це людина, що має шалену снагу зламати межі свого існування...

Лариса дивилась на кубловище землисто-сірих облич. Це було Сомбателлі, яке німецьким ешелюнам проголошували — Штайнаманґер.

— Він не любив мене. Та й її він не любив, тієї. Ми були лиш засоби його боротьби з людською рокованістю. Ви того ніколи не збагнете, бо ви романтик. Але для жінок треба мати милосердя: вони люблять тільки для себе, для своєї безталанности.

— Це в ґрунті речі трагедійне, відповів я, не бачити страждання інших. Адже ви його любили?... Це ознака скрайньої самотности й приречености.

— Це просто визволення, зідхнула Лариса, він перейшов ті межі, які нас ще в'язнять. Я знаю жінок, що пишались цілковитим визволенням, любов, пхе — це

звичайна гра інстинктів, зректись любови й насолоджуватись, зберігаючи крижану рівновагу, без найменшого тремту так званої душі — це ж визвіл.

Я засміявся. В Штайнамангері оголосили військовий стан.

— І я сміюсь, продовжувала Лариса, бо це брехня. Я не знаю жінки, що б могла перейти межі існування. Себто оминати свою істоту. Приборкотати волю до любови. Це ж таке природне. А він міг.

— Він протиставив волю до любови волі до влади.

— Гадаю більше — волі до свободи.

Я подивився тоді на цю жінку. В її обличчі, в її очах уже світилась благодать майбутнього материнства. В хаосі цих днів і годин, в грозі цього безглузлого клетотіння інстинктів, вона несла коштовний спокій. Як свічіння примор'я, як цвітіння весінньої левади,

Сирена завилала, могло бути глибинне атакування, й ми подались з юрбою, що метнулась, як мишва, в жовту ніч.

Але Лариса збагнула Ірина. Він був одержимий волею до свободи.

Я знав, як він сюди прийшов. За клином Пассав, обполоскуваним трьома річками малиновіли ранньою зорею узгір'я. За узгір'ями ішов, не поспішаючи, ліс, шумів-ліс. Від автостради обабіч червоніли над темними коронами каштанів дімки статечних господ. Дедалі бігли стежини в загороддя, в зеленополонь. Цвів молочай. Збивались під низькі хмари ластівки, жайвори. Посеред поля стояло дерево, стара баварська груша з таблицею. На таблиці "Borderline". Лежачи в житі, можна бачити, як місяць нижеється на кільці дротяної засіки. Може це границя. Може це земля, а там вирій. Може це ніч, може світання. Може це все тільки насмішкватість долі. Я знав про те, як Ірин сюди прийшов.

Він сидів проти мене, й кістяки руїн, безокі, безвіконні доми збирались громадою біля мого вікна. На перехресті поправляли рейки, іскрилась металотонна машина (робітники в окулярах), неспокійна, ріжуча світлість обдавала пустелю вулиць. На мить осяювала екскаватор, що як птеродактиль, зняв свою пащеку д'горі й так заснув почварою з заліззя і ланцюгів проти тихого неба.

— Я можу виїхати до Америки; він витрусив попіл з люльки; консулят не робить перешкод, Гарвардський університет хоче знов відновити розкопи в Старчеві й на Словаччині...

— Ну і що ж? ...

— Не знаю.

В його очах вже не темніла блакить. Мерехт їх видався мені тихим, промінно-тихим.

— Може я краще подумаю. Мені не хочеться їхати за море. Я просто не можу перебороти автоматизму мислення. Аджеж подорож до Америки при сьогоднішніх умовах це жарт. Ми їздили недавно зі Львова до Києва втриє довше, ніж звідси до Нью-Йорку. Але справа зовсім не в тому. Мені видалось в Америці неймовірно нудно. Так було принаймні перед війною. Може тепер змінилось. Я спостеріг у ньому деяку елеґійність. Ірин розгорнув мою останню книжку, перекинув кілька листків і відклав.

— Я не знаю, чи ви зрозумієте мене. Мені постійно здається, що я комусь щось винен. Це, звичайно, метафора. Річ у тому, що я не повинен був пережити цієї війни й багатьох людей. Знайомих, друзів. Тому таке почуття, що живеш у кредит, вірніше понад кредит... Я хотів би бачити Галочку... Він це сказав зовсім тихо і замовк.

Я подумав і про рівнину з самотнім деревом з таблицею "Border-line" і з людьми, що тихо віддыхають на животах у житті. Я подумав про кручу над Дністром, де скот, білоодежні жінки й Буковинська далечінь. І ще про П'янгородські асфальти, сині від синього палахкотіння підпаленого спирту.

— Мені здається, Ірине, що вам треба відпочити. Ви прожили роки, що здадуться іншим за ціле життя.

— Всі ми прожили чимало, але я зовсім не чую втоми. Я тільки чую деякий неспокій, такий далекий, підземний рокіт.

І в цю мить я зрозумів, що ця людина стоїть переді мною вже зовсім чітко. Мряковиння лагідно опало. На асфальти, левади, шерех хвиль. Місто — ця німа фльотилія кам'яних кораблів, навіщених несамовитою хуртовиною, що поламала їм реї, щогли, комини, поруччя, виплило в ясність. Фарватер був чистий, прозорий, як зелене скло. Салатні прапори обріїв бадьоро залопотіли над ваготою хмар, що відходили. За салатними — билась їх жовть, їх кармазиновість.

— Ірине, промовив я; чи не можна вже визначити доби, мені здається, ми з вами опинились в однакових, вражаючо тотожних зонах мислі. Старайтесь тільки відірватись від того, що було.

— Я ладен погодитись з вами. Було — повстання бестії. Тепер почнеться повстання людини. Він важко, в своїх чоботях, підійшов до вікна.

XXII

Це вже була пізня година. І в напруженість усього становища, в німовність, що могла розпанахатись котроїсь несподіваної миті неймовірним криком, вкрай несамовитою дебатом, ввірвалися краплі дощу. Вони кропітко тарабанили в шиби, громохкі, великі, часті. Злива йшла над Богенгавзенем, не минула його. Ізар видувся, огидним, череватим плазом. Мимрив під дощем непривітну грубіянську пісню самотніх, що повертаються, як візники, спізнені додому. Осокори, осітняг і верби зашуміли. В сусідів (вони вибігали в коридор, . тупотіли по сходах) гудів бас, що дах на горищі протікає. Катя — ця з колиханням стегон, ця з променистими очима, крутила грамофона. Це була все та сама арія з "Запорожця".

— Please have a drink, gentlemen. — Галоччині вії висотали довгу, павутинчасту золотистість променів, по англійськи вона говорила з американським акцентом, і в цьому співанні кінцевих складів і в її погляді виплескувалась не то чортівська насмішкуватість, не то захлистуюча себе одчайдушність; ми п'ємо за зустріч друзів ...

— Remember the decency, my child — графиня вже не шарпала бровою, але їй все ще не вдавалось знайти рівновагу; mais pourquoi parles tu anglais?...

Це було так само недоречно, як і питатись, чому вона говорила весь час по французьки.

— Je propose qu'on parle seulement ukrainien. Це було так мило, що ми всі, не виключаючи й Божка, засміялись.

— Maman est devenu tres nationaliste, Галочка наливала вино й воно співало, elle va etre plus catholique que le pape meme. Allons-y, мої панове, як я шкодую, що не можу вас запросити на моє весілля ...

Її сміх задзвенів на дні келехів. Вино, соняшно-злоте, сяйно озивалось склові тремтом. Професор хіхикнув. Божок стояв, склавши руки на грудях. Камінь його обличчя суворо обдавала косина з-під ляmpi. Діамант на його середньому пальці уперто мерехтів.

— Серйозно.

— Читайте телеграму, професоре ...

Професор вовтузився. Він потикався кирпатим носиком у теплінь, що біла від канапи, він стояв, шелевіючи вусами, немов не бачив, немов його окуляри зайшли імлюю.

— Ну, читайте ж ...

Її голос бився, як підбита чайка. Вона зовсім не дивилась на Ірина. Так, ніби там було порожнє місце. З під вій вистрибували не рахманні промінчики, а скалки, непритомно-злісні скалки. Графиня відсунула голову Пінокіо від своїх колін, в льорнеті тремтіли відблиски ляmpi, що кинула кремову косину тепер насклесь, через руб білоскатертного стола.

— Читайте ж!...

Але професорові пальці не слухались. Я ще ніколи не бачив його в такому несподіваному неодолоданні. Вус кволо повис над плачливо, по-арлекінськи мелянхолійно розкритим ротом. Тоді Божок, знітившись у цій яскравій немічності отетерілої кімнати, рвучко вихопив телеграму з професорових пальців, що затиснулись корчійно, як в топленика. І він прочитав, над сподівання виразно, скандуючи:

I can't live without you. I got the papers necessary for your and your mother's passage to USA. Please let me have your answer immediately. Fred.

Божок поклав телеграму на стіл і старанно її пригладив. Діамант ще блиснув, коли він підніс руку до чола (а втім, це був зовсім зайвий рух), і після цього Божок щез за димовою завісою. Принаймні я тільки згодом спостеріг, що він ще тут.

— Et voila ...

Професор сидів поруч Ганни Олексіївни, склавши руки на животі. Він заспокоївся й котячо посміхався. Я насолоджувався з впрост болісною радістю спостеріганням людей, речей. Але я приходив звільна до погляду, що людей, власне, не було, що я їх вимріяв і виснив і що мій сон доведений до такої чіткої реальності, що я вже зовсім затратив межі реального й іреального. Ні. це була правда. Ці люди давно жили в моїй іллюзії.

Злива надворі, тарабанення крапель у скло, Катин грамофон — ясна реальність меж мого світу. Цієї ж кімнати вже не було в реальних даностях. Вона переходила в позачасовість, вона розколювала стелю, стіни й вросла в космос мерехтінням

нереальних, зітканих з найніжніших мережив думок, що промінювали як атом радію, вросла мерехтінням чертога в конструкцію всесвіту.

Ірин підійшов до стола. Я ще не бачив обличчя, що б так спокійно світилось спокоем себезнайдення. Він крихту прищурих очі.

— Я вже пробачився, Галочко, за свій прихід.

— Але я знала, що ти прийдеш.

Професор кахикнув. Він щось жував.

— Нещодавно казали нам, що вас взагалі немає. Але *mors ultima linea rerum*... Він хихикнув — може він (і, здається мені, більша частина присутніх, вважала Ірина за з'яву).

— В кожному випадку графиня виповіла це сполотнівши, я знав, що це прийшло їй з великими труднощами, вона була добре вихована жінка; я нахожу ... *je trouve* ... що ви могли б заощадити нам цієї візити ... після всього, що було . .. так, що було... *entre vous et ma pauvre fille* ...

— *Quand on dit ma pauvre fille, on comprend ma morte fille, maman* — встрянула Галочка; нічого подібного, Ірине. Я тобі дуже дякую, що ти прийшов. Я тільки прошу тебе — не говорити про минуле...

Це, здається, був парадокс цього вечора. Не говорити про минуле, але вертатись постійно до нього. Ірин посміхнувся.

— Зараз, я піду, я зараз піду геть, *comtesse*. Я прийшов тільки побажати тобі щастя, Галочко, зовсім конвенціонально й пласко. Хоч я поготів був свідомий макабричності моєї появи. Але для завершення моєї дороги це було кінцеве. Я мусів остаточно впевнитись у моїй тезі.. .

— Яка ваша теза? Професор підвів голову, як бойовий кінь.

— Теза безнадійності людського існування. Теза неомінальності зла.

— Це зовсім не нове, докторе Ірине, заскрипів професор, це вчення стоїків ...

— Я не знаю, чиє це вчення, й я зрештою не збираюсь бути ані Колумбом ані філософом. Все, що я стверджую, це тільки для виразнішого ствердження моєї власної особистості. Утилітаризм високої напруги. Але треба признатись, що перед війною ми всі ще вірили в можливість перебороти зло. Навіть романтики, для яких всяка боротьба була самоціллю. Навіть, кажу, при їхній безцілевості, вони підсвідомо вірили в тріумф добра. Тепер — це все виглядає квилінням немовляти.

— Доктрина песимізму, ге? ...

Я зосередив тоді всю мою увагу на Божкові. Ірин говорив, але Божок — це була таємниця. Я хотів ще раз викресати з синяви мого ілюзорного світу його образ: Будди з кантовастими плечима, Будди з непорушним обличчям, з квадратним підборіддям, і крукокриллям гладкого волосся. Потім цей діамант, що мерехтів і меркнув, потім ця шпилька в краватці, чорній із скісними срібними смугами й добротний одяг, здається, темнобрунатний, теж із смугами. Але це була тільки оболонка. Він пильно слухав, але я певен, його тут не було. Він стояв у якомусь відтинку печерної доби й нюхав сморід підвогнюваного м'ясива. Його власні м'язи напружувались, його очі широко

розкривались, і шуліче, яструб'яче ворушились у його серці, з надри висотувалось, з пут, і вже заповнювало його істоту. Він здригнувся маскою кам'яного обличчя. Він затиснув нігті на руці так, що виступили червоні пруги. Йому хотілось плакати, я це знав.

— Ніякої доктрини, просте ствердження. Ірин підкреслював "р", воно у нього здригалось, як стрілка, що вилітає.

— Ствердження, так... Галочка стоїть перед новим життям. Я хотів цьому завжди вірити, що колинебудь нарешті вона почне нове життя. Я в тюрмі колись, а вона була далеко від мене — мав чудернацькі сни: рань і Галочка. Солоний морський вітер і Галочка. Кораблі, чайки. Звичайний зрештою краєвид, але дзвенів так бадьоро. Я пам'ятатиму завжди, як Галочка грала Моцарта. Але це все не належить до речі... Пробачте.

— Ви про зло говорили, Ірине! ...

Божок крикнув надто голосно, зовсім чужо собі. Я поглянув у вікно, мене вразило те, що краплі бились уже не так невгавно, вговтуючись, лагідніючи.

— Так, зло. Конечне, неминуче й непоборне. Ви не сердьтесь, панове, але це так. Ми ждали світанку. Ми ждали доброго дня. Ми проходили крізь кров, знущання, тортури, розпач, зневіру, гвалт, руїну, смерть. Ми проходили через це все жахіття, стиснувши зуби, самі ставали злими, чому? Бо ми вірили, що це все тимчасове, що зло треба перемагати злом, що все мине — зла не буде. Але я питаюсь вас, друзі (я все ж таки вважаю вас за друзів), чи, справді зла немає? ...

Божок зареготався. Графиня невдоволено подивилась на нього. Я його розумів, він, як і професор, не могли не іронізувати з людини, що вчора ще сміялась з усяких розмов про добро.

— І я приходжу до висновувальної частини мого монологу. Є дві дороги тепер. Перша — єднання із злом. Компроміс. Пакт неагресії... Іти назустріч злу, скоритись йому, приймати його таким, як воно є, й чинити єдино можливе: шукати засобів злагіднити зло ...

— Досить, крикнув Божок, пане Ірине, досить. Мені важко вас слухати й, признатись, не цікаво. Це виглядає так, ніби розкаяний грішник, старий піратюга приходить до ченців з чину Педра іль Анкатара й квилить голуб'ятком. . . Ірин підвів брови...

— Але пробачте, Божок, я ще не скінчив свої думки... Божок рішуче вдавсь до демагогічної провокації.

— Можливо. Але ми вже можемо зробити висновки щодо закінчення. Це не цікаво, ви розумієте?... Так, як мені не цікаво знати, що думає робити Галочка з телеграмою цього американського лейтенанта, бо я зрозумів — існує тільки егоїзм людини.

— Теж зло ...

Ірин дивився на нього люб'язно, як на хлопчака, що заривався.

— Егоїзм людини, нічого більше. І ви розумієте, панове — (він обернувся до всіх нас, його лице тремтіло, страшно тремтіло) це така глибока, така важка образа. Коли

ти взяв людину як безцінний коштовний діамант і несеш його в долонях і милуєшся, так б'є тобі відсвіт у лице, що ти сам мерехтиш тим сяйвом... І раптом, раптом ти, що був вірний, як раб, що міг покласти на одну шальку своє серце, а на другу все в світі, що тільки є найпишніше, найблискучіше, й твоє серце переважило б... і раптом з'являється хтось, такий чудний, такий пласко-далеким і тебе вже забуто — — — Ні, це надто важко ...

— Я не знав, що ви такий романтик, Божок; проскрипів професор; англійці в такому випадку воліють мовчати...

— Можливо, але я вже не можу ... я ... — Він сів і закрив обличчя долонями. Всі мовчали. Тільки знавши цю людину, її залізну опанованість, можна було збагнути, що діється в ній. Пінокіо підійшов до нього й, сумно кліпаючи своїми песячими очима, поклав свою голову на божкове коліно.

— Mais, monsieur Bojok ...

Ганна Олексіївна мала вдвоє більше покраяне серце. Вона любила Божка любов'ю статечних жінок, добросердих матерів, що прагнуть щастя для своїх дочок. Божок це була наскрізна солідність. І вона знала, що все це була правда, що цей чоловік, який ішов крізь життя з негнутістю й певністю криголома, в одну мить міг стати руїною.

Я поглянув на Галочку. Вона розглядала свій браслет (це був той самий, зальматинської роботи, містерного візерунку, той самий, який був у неї на руці в П'янгороді). Нігті її помальовані червінню, лиховісно вилискували в світляній смузі. Вона тільки раз підвела голову, щоб подивитись на Божка, Вона прижмурила очі, з-під вій побігли золотисті струмки, але вони заломились у рисці, що нещадно лягла біля уст. Вона безудержно, в своїй надрі, сміялась.

Злива минала. Крізь повісма хмар, що чорним масивом плили над осоками, сочилась ясніша ніч. І ще листва надворі, в садку, шамшіла, стріпувала краплини.

— А який другий шлях, Ірине? ...

Він здригнувся, як сновиди. Поглянув на неї — я не забуду ніколи цієї миті — два промені, два струми, дві довгі, прозористі хвилі зустрілись. Це було відродження таїни, їхньої таїни.

— Другий шлях, тихо сказав він, для людей, що хочуть бути все ж таки людьми, це — жертва.

— Смерть?

— Не знаю. Може й смерть ...

XXIII

Але Ірин помилявся. Смерть, так. Але було ще й життя інших. Потойбіч зневіри. Після чорного провалля ніщоти починалось знов життя. Може без світлої віри, з відкритими очима на гнилизну, й цвітіння, на нікчемність і вищість, на погорду й гордість.

Що мав з цього відродження я — мандрівник між присмерком і світанням? Я, — що-зукоса, іноді крадькома підглядав за чужим щастям і без усякої потреби ранив себе' чужою зневірою? ...

Може моє призначення — іти поряд інших, життя нести наопашки, плечем об плече торкатись і смерті й надії?

— Містер Фред, ляйтенант експедиційного корпусу — велика надія; підвівся професор Кравчук і плесо його лисини замерехтіло від спокою замисленого абажура; із задоволенням можемо ствердити, що особи англосаксонського світу не підпадають під закони загального занепаду. Вони — це поети здорового оптимізму. Це ймовірно, мало відповідає дійсності, але дає багато відваги зносити сучасність ...

Мені стало дивно, що Ганна Олексіївна несподівано кам'яно прийняла цю сентенцію. Акції бідного ляйтенанта Фреда, не зважаючи на їхню стабільність, помітно падали. Може Ганна Олексіївна схилилась усе більше на бік знехтуваного Божка, може атавізм сентиментальних шляхетських поколінь знечев'я загомонів наполегливіше? ... У кожному випадку Фред — це вже була тільки постійна, пересічна даність, про неї вже не дебатовалось. Це була гіркість філістерського тріумфу.

Професор добув солідний годинник, схожий на пуцулуватого джентлмена.

— Ге-ге, це вже надто пізня година, й гроза, здається, минула ... Я дозволю собі відкланятись, comtesse і шановна Галочко .. . Але Галочка потягла його за полу, що достатньо вбгала в себе принагідного товщу й інших рідин, об які професор мимохіть торкнувся, мандруючи крізь своє мислительське щодення.

— Залишіться, професоре, обов'язково залишіться ... ви мусите залишитись і... і... говорити про Фреда ...

— Крім того, трамваю давно немає, і я не раджу вам розпочинати такої мандрівки ... сказав я. Але це було не тільки піклування за професора. Я сподівався ще перипетій, якщо не розв'язки сьогоденного вечора. І професор, з його вусами, з його абсолютною зрівноваженістю й релятивізмом діяв, як прохолода. Ганна Олексіївна мене зрозуміла й підтримала кушенням: згадано про каву. Й професор, спинився. Останній аргумент подіяв найпереконливіше. Професор, щоб розм'яти кістки, покотився пухнатим, блискучим м'ячиком по діагоналі кімнати, раз зникаючи, раз з'являючись серпанковій синяві.

Я запалив цигарку й пестив Пінокіо по його ніжному переніссі. Але я хотів до кінця збагнути Галоччину концепцію.

Ірин підходив уже до меж. Він уже був вільним. Прозоре сіріння його очей було не даремне. Він уже зважився. Це не відбивало утомою чи презирством. Він став просто свободним. І звідси був один шлях. Я згадав самотню грушу серед ланів, таблицю — "Border-line", узгір'я і синій шелест Чеського лісу. Стежина бігла ще може далі — там сходить місяць, через шум осітнягів і верб над ріками, через чорну жужель станцій індустріальної округи, рейки-рейки й дерть снігових, байдужих хмарок; може березки, може тагани з баландою, може залізні кільця дротів, може глуха північна ніч, може рвучкий, запінений Амур. У мерехтінні й сірінні облич, виличастих, вісп'яних світанковість людини потойбіч зневіри. В відталі доріг і бездоріж, в безіменності юрби, в мовчазному стражданні й короткій, як випал, смерті — присмерк бестії. І я знав, що про все, що було вчора, йому зовсім не треба буде думати. Воно — це розігране вчора,

як іскріння пробою, відійде без вороття, не залишаючи ні сліду любови чи ненависти. Перед ним буде тільки день, той самий Ларисин день, що народився в Гунтрамсдорфі біля Відня, в бауерській шопі, серед тальної синяви однієї весни.

Я вже знав, я з моєї вродженої хитрости Енея знав, чим мерехтять Галоччині очі. Я хотів би встати, обняти її, перший раз у моєму житті наважитись, бо, остаточно, я вважав її за причинну. Цього вечора вона визволялась від влади вчора так само, як визволився уже давніше Ірин. Ціловані іншими її вуста жагтіли. Цим цілункам відповідала вона раз із шалінням забуття, раз із неприхованим презирством, раз байдуже, як камінь. Це було тоді в З..., коли я посмів, коли моє лукавство видалось мені зайвим, мов маска. В кімнату крізь полотняні завіси з наївними усміхненими вишивками плило розморене надвечір'я. Вагота не дня — розколеного часу між днем і смерком. Вагота одягу, тіла — каменя. Галочка впала, як пелюсток. За клямку торкали знадвору, дзвонили раз, другий, третій. Кімната заколивалась, пішла. Стіни й двері. Завіса вже не могла стримати ваготи ночедня. Годинник утікав. Килими тихо зашелевіли, як вітрила корсарської барки в дозвіллі Середземномор'я. Я вже не міг пройти повз кушення. Ще мить, і я сказав би — так, так-як кинутись у прірву, як умерти без завтрього. І тоді Галочка зірвалась, вона збагнула, вона благала:

— Не треба, любий, я прошу — не треба ... і нижня губа хоралево тремтіла. Я відійшов. І вона тоді тихо сказала мені:

"Дякую" ...

— Енею, повагом промовила вона і поглянула в вікно, що за ним грози вже не було; ви б допомогли татап біля кави ..

— Але там уже Божок ...

І правда, Божок вийшов уже давніше з Ганною Олексіївною в кухню. Я не помітив цього. Ганна Олексіївна котилась, шамшачи урочистим чорним оксамитом, несла тремт порцеляни. Вона обачно поклікала мене до вікна. І її губи, такі схожі на Галоччині, але без шарлаткого мигтіння коралів, тремтіли.

— Je crois qu'il ne faut pas laisser monsieur Bojok tout seul ... Я ще ніколи не бачила такого... такого занепаду людини. Mon Dieu! ... Я так звикла до його впевненості. Це великий джентлмен. Він не має ніякої надії, se ravvte garçon . ..

Професор, що розглядав, спершись ліктями на тафлю фортеп'яна, останні числа Collier's-a, повернув до нас свої окуляри. За ними блимала невгашеним вогником злосливість Арлекіна. Він любив чуже нещастя, цей старий, невмирущий цинік.

— Ви гадаєте, що Божок може позбавити себе життя, comtesse? ... Ви недоцінюєте передусім життєву цупкість цього героя, а по друге, ніхто не сказав, що його шанси знівечені. Я ніколи не вважав його таким володарем становища як сьогодні...

— D'ailleurs, прошепотіла графиня, і губи її стали тонкі, суґубо презирливі; я маю до вас виправданий жаль, mon cher, що ви дали нашу адресу а се ... а се impertinent ...

Я знизав плечима. І в цю мить з кухні вдарив постріл. Може Ганна Олексіївна не збагнула, про що йдеться. Але я не мав жадних сумнівів — це був випал. "Ви не мали рації, професоре, щодо життєвої цупкості.. ..". "Анахронізм" — проскрипів професор, і

ми побігли в кухню. Я бачив, як Галочка поклала цигарку в попільничку, її очі сміялись. Сміялись. Сміялись зеленим, лютим мерехтом.

Я вбігав ще у кімнату, шукав бандаж на полиці біля вікна. Професор сказав, що загрози аж ніяк нема. В метушні людей, графині, Каті з чорними обвіяними віями очима, інших людей, що збігли з другого поверху й з флігеля (якась Марія Єфимівна на кривих ногах, що з них спадали панчохи, якийсь козак Олекса з ряботинням кричали навипередки —), В цьому чаду я не бачив ні Ірина ні Галочки. Складні двері в сад, на Ізар, були розчинені. Нетлі роєм летіли до лампи. Била прохолодь, чи не рань, чи не онова після зливи? ...

Божок був без пам'яті. Ми несли цього великого, довгого чоловіка в кімнату. Краватка його з'їхала набік, рука з діамантом волочилась по підлозі, професор сопів, Пінокіо сонно водив за нами собачим поглядом, з кишені Божкового одягу випадали сувої грошей, веселчастих долярів, швейцарських франків, і Марія Єфимівна тьохкала, охкала, откала і в косині лампи, розгойданої чадом, згіржливо блідло кам'яне Божкове підборіддя.

— Mais ou est Halotchka, ou est-elle?...

Графиня дивилась на мене все ширше, щодалі ширше відкриваючи очі. Льорнет зателіпався на мереживі. Графиня кинулась до дверей, до холоду саду. Обернулась, я ішов за нею. Обернулась ще раз — я, Еней, був її єдиною опорою. Вона ще надіялась. Але й я й професор були певні — там, у ніщоті ще синіючої ночі нікого вже не було. Там нікого не могло й бути.

Там тільки незрушено, презирливо мигтіло небо. Над руїнами кам'яно-сонного міста, над чатуючим чатинням парків, над сліпою погонею хвиль Ізару, що безпересталі гнав мутні буруни у тал ранів. І ще десь перекинені через лук мосту мерехтіли дороги. Може у смерть, може потойбіч зневіри.

Але що було мені, Енеєві, — до життя інших? ...